

عدالت فراتر از حضور؛ واکاوی جایگاه دادرسی مجازی در حل و فصل اختلافات بین‌المللی و نظام حقوقی ایران

احمدرضا توحیدی

دانشیار، گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

ar.tohidi@qom.ac.ir

سید حسین موسوی‌فر

دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

musavifaar@gmail.com

فاطمه میرآخورلی

دانش‌آموخته دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

f.mirakhorli@stu.qom.ac.ir

چکیده

با پیشرفت فناوری‌های ارتباطی، بهره‌گیری از دادرسی مجازی به تدریج در فرآیند حل و فصل اختلافات بین‌المللی جایگاه قابل توجهی یافته است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه مطالعه منابع کتابخانه‌ای، به بررسی جایگاه «حق بر دادرسی مجازی» در حقوق بین‌الملل و نظام حقوقی ایران می‌پردازد و می‌کوشد به این پرسش‌ها پاسخ دهد که نقش دادرسی مجازی در آیین دادرسی مراجع قضایی بین‌المللی و داخلی چیست؟ آیا دادرسی مجازی به‌عنوان یک «حق مستقل» شناسایی شده است و تا چه حد در عمل به آن پایبند مانده‌اند؟ یافته اصلی پژوهش آن است که در هیچ‌یک از اسناد تأسیسی و آیین دادرسی مراجع قضایی بین‌المللی و همچنین در قانون اساسی و قوانین عادی ایران، «دادرسی مجازی» به‌عنوان یک حق مستقل و مطلق شناسایی نشده است. در حقوق بین‌الملل، تأکید بر اصول ماهوی دادرسی عادلانه است و حضور فیزیکی تنها یکی از شیوه‌های ممکن تحقق این اصول به شمار می‌رود. تجربه همه‌گیری کووید-۱۹ و اصلاحات بعدی آیین دادرسی دیوان‌های بین‌المللی نشان داد که برگزاری جلسات به‌صورت کاملاً مجازی یا ترکیبی، در صورت رعایت الزامات دادرسی عادلانه، کاملاً مشروع و پذیرفته‌شده است و تاکنون هیچ اعتراض مؤثری مبنی بر نقض دادرسی عادلانه به دلیل غیرحضور بودن مطرح نشده است. در نظام حقوقی ایران نیز مفاد قانون اساسی و مواد متعدد قانون آیین دادرسی کیفری و آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌های اخیر قوه قضائیه نشان می‌دهند که حضور فیزیکی شرط ذاتی اعتبار دادرسی نیست، بلکه هدف، تضمین «مشارکت مؤثر» طرفین و تحقق حق دفاع است. قانون‌گذار ایرانی صراحتاً بهره‌گیری از فناوری‌های نوین را مجاز و حتی تشویق کرده، مشروط به اینکه حقوق دفاعی تضعیف نشود. نتیجه‌گیری نهایی پژوهش آن است که تحقق دادرسی عادلانه بیش از آنکه وابسته به شکل فیزیکی جلسه باشد، متکی به رعایت حقوق ماهوی اصحاب دعوا است. بنابراین دادرسی مجازی یا ترکیبی، در صورت تضمین اصول دادرسی عادلانه، نه‌تنها مغایر قانون نیست، بلکه می‌تواند به‌عنوان مکمل یا حتی جایگزین مشروع و کارآمد دادرسی مجازی در حقوق بین‌الملل و حقوق ایران ایفای نقش کند.

کلیدواژگان: دادرسی مجازی، حل و فصل اختلافات بین‌المللی، نظام حقوقی ایران، دادرسی عادلانه.

تحقق عدالت، والاترین ارزش در تمامی نظام‌های حقوقی است و شیوه‌های دادرسی، یکی از مهم‌ترین ابزارهای تضمین آن به شمار می‌رود. تجربه همه‌گیری ویروس کووید-۱۹ از اواخر سال ۲۰۱۹ نشان داد که حتی بنیان‌های سنتی دادرسی نیز در برابر شرایط نوپدید دچار تحول می‌شوند؛ به‌گونه‌ای که ظرف چند ماه، بسیاری از مراجع قضایی بین‌المللی روند رسیدگی‌های خود را به‌طور کامل در بستر مجازی برگزار کردند.^۱ این تحول اگرچه از حیث ماهیت تفاوتی با دادرسی سنتی ایجاد نکرد، اما پرسش‌های حقوقی تازه‌ای را برانگیخت: آیا عدالت بدون حضور فیزیکی تحقق می‌یابد؟ جایگاه «دادرسی حضوری» در تضمین حق دفاع و بی‌طرفی کجاست؟

ضرورت پژوهش حاضر از آنجاست که دادرسی حضوری نه‌تنها در حقوق بین‌الملل، بلکه در نظام حقوقی داخلی ایران نیز به‌عنوان یکی از جلوه‌های دادرسی عادلانه مطرح است. با این حال، ارتباط و نسبت این دو نظام کمتر مورد واکاوی قرار گرفته است. طرح هم‌زمان نظام حقوق بین‌المللی و نظام حقوقی ایران در یک مقاله، زمانی معنا و ضرورت می‌یابد که بتوان نشان داد این دو نظام، هرچند در چارچوب‌های متفاوت عمل می‌کنند، اما در موضوع مشترک «حق بر حضور در دادرسی» به هم پیوند می‌خورند. در سطح بین‌المللی، این حق به‌عنوان تضمینی برای رعایت انصاف و حق دفاع شناخته شده است؛ در نظام حقوقی ایران نیز اصول دادرسی عادلانه، حضور طرفین و امکان دفاع شفاهی را به‌عنوان شرط اعتبار رسیدگی‌ها مورد تأکید قرار می‌دهد.

از این منظر، این پژوهش در پی آن است که نشان دهد چگونه دو نظام حقوقی مزبور، در عین تمایز ساختاری و منبع‌شناختی، در تفسیر و تضمین حق بر حضور در دادرسی با یکدیگر تعامل پیدا می‌کنند. تبیین این تعامل می‌تواند روشن سازد که آیا می‌توان از همگرایی میان دو نظام سخن گفت یا آن که در عمل، رویکردهای واگرایانه بر آن حاکم است. بر همین اساس، هدف مقاله، تحلیل این نکته است که تحقق عدالت در دوران دیجیتالی شدن دادرسی‌ها، تا چه اندازه مستلزم بازتعریف مفهوم «حضور» است و چه پیامدهایی برای آینده‌ی نظام حل‌وفصل اختلافات در حقوق بین‌الملل و حقوق ایران خواهد داشت.

تعریف و گونه‌شناسی دادرسی مجازی

پیش از ورود به مباحث اصلی و برای دستیابی به درکی روشن‌تر از موضوع، ابتدا لازم است مفهوم «دادرسی مجازی» مورد توضیح قرار گیرد. عدالت قضایی به‌عنوان یکی از اصول بنیادین در همه نظام‌های حقوقی، همواره هدفی غایی بوده است و این نظام‌ها تلاش کرده‌اند با بهره‌گیری از شیوه‌ها و ابزارهای مختلف، مسیر تحقق آن را هموار کنند. در این میان، دادرسی مجازی و سایر ابتکارات نوین که بتوانند دستیابی به عدالت را تسهیل کنند، از منظر حقوقی رویکردی قابل توجه و شایسته بررسی به شمار می‌آیند.^۲ در فرایند رسیدگی، جلسات شفاهی یا آنچه در ادبیات حقوقی به «دادرسی اختصاری» تعبیر می‌شود، جایگاه محوری دارند. این جلسات دربرگیرنده پرسش و پاسخ مستقیم میان قضات و اصحاب دعواست؛ قضات پرسش‌های خود را مطرح می‌کنند و طرفین یا نمایندگان آنان نیز فرصت ارائه استدلال و دفاع دارند. به بیان دیگر، هرگاه مرجع قضایی با تعیین وقت مشخص و دعوت از اصحاب دعوا یا وکلای آن‌ها به بررسی ادعاها، دلایل و مستندات اقدام کند، جلسه دادرسی شکل می‌گیرد.^۳ با

فاطمه اصحابی، «بررسی تأثیر کرونا بر حق دسترسی به عدالت: مطالعه موردی تطبیقی»، پژوهش‌های نوین حقوق اداری، ۶، ۱۸ (۱۴۰۳)، ۳۹۶.

۲ علیرضا مهرافشان، «دادرسی مجازی، مفهوم نوین در عدالت قضایی»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۵ (۱۳۹۰)، ۱۲۰.

۳ بهنام سرخوش منجق تپه و هما داوودی گرمارودی، «بررسی فقهی تشکیل جلسه دادرسی به شیوه الکترونیکی»، تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۴۳ (۱۳۹۸)، ۶۰.

شیوع ویروس کووید-۱۹، این شیوه سنتی دادرسی حضوری تحت تأثیر قرار گرفت و عملاً تبادل لوایح و فرایند رسیدگی به صورت غیرحضوری و در قالب دادرسی مجازی جایگزین آن شد.

جلسات دادرسی از راه دور^۴ به آن دسته از جلسات اطلاق می‌شود که با بهره‌گیری از ابزارهای نوین ارتباطی، امکان حضور هم‌زمان شرکت‌کنندگان از دو یا چند محل متفاوت فراهم می‌گردد. این ارتباط می‌تواند از طریق تلفن، ویدئوکنفرانس یا سایر فناوری‌های ارتباطی صورت گیرد. به بیان دیگر، در چنین جلساتی افراد حاضر در مکان‌های مختلف می‌توانند هم‌زمان به صورت صوتی یا تصویری با یکدیگر در تماس بوده و در روند رسیدگی مشارکت کنند.^۵

جلسات دادرسی از راه دور، «دادرسی مجازی»^۶ نیز نامیده می‌شود.^۷ «مجازی» در علوم رایانه‌ای به پدیده‌ای اطلاق می‌شود که وجود خارجی و ملموس ندارد و به واسطه نرم‌افزار یا محیط دیجیتال ساخته می‌شود.^۸ همچنین، این اصطلاح برای اموری به کار می‌رود که فاقد حضور فیزیکی‌اند. برای نمونه، در بحث جایگزینی داور یا قاضی انسانی با سیستم‌های هوش مصنوعی، از اصطلاح «داوری مجازی» استفاده می‌شود.^۹

در مورد جلسات دادرسی در داوری یا رسیدگی قضایی بین‌المللی وضعیت متفاوت است. شرکت‌کنندگان در جلسات از راه دور نه موجوداتی مجازی یا ساخته فناوری، بلکه اشخاص حقیقی و واقعی هستند که صرفاً با استفاده از ابزارهای ارتباطی به یکدیگر متصل می‌شوند. از این رو، به‌کارگیری اصطلاح «دادرسی مجازی» در این حوزه باید با احتیاط و در معنای محدود انجام گیرد، چرا که ممکن است این تعبیر به اشتباه موجب تصور غیرواقعی بودن حضور اشخاص در جلسات دادرسی شود.

گاهی اوقات به جای دادرسی از راه دور عبارت «دادرسی آنلاین (برخط)»^{۱۰} استفاده می‌شود که به دلیل همپوشانی با مفاهیم حل و فصل اختلافات آنلاین^{۱۱} و دادگاه‌های آنلاین ممکن است گمراه‌کننده باشند. دادگاه‌های آنلاین در واقع دادگاه‌های غیر حضوری هستند که با استفاده از فناوری رایانه‌ای به پرونده‌ها رسیدگی می‌کنند.^{۱۲} این بدان معناست که در اغلب اوقات هیچ جلسه دادرسی (به معنای مبادله هم‌زمان لوایح یا ارائه ادله و شواهد) اصلاً انجام

^۴ Remote Hearings

^۵, Hague Conference on Private International Law, *Guide to Good Practice on the Use of Video-Link Under the Evidence Convention*, (2020) p. 15, para. ۱۰. Available at: <https://assets.hcch.net/docs/569cfb46-9bb2-45e0-b240-ec02645ac20d.pdf> (Last accessed 2 October 2024)

^۶ Virtual Hearings

^۷ Till Alexander Backsmann & Josef Frdhlingsdorf, Science and Arbitration, The Vienna Propositions for Innovative and Scientific Methods and Tools in International Arbitration, in *Austrian Yearbook on International Arbitration*, p.p ۴۲۶-۴۱۹ (Christian Klausegger & Peter Klein eds, C.H. Beck ۲۰۲۰).

^۸ Oxford English Dictionary, www.oed.com/view/Entry/۲۲۳۸۲۹?redirectedFrom=virtual#eid (accessed ۷ October ۲۰۲۴).

^۹ Maxi Scherer, "Artificial Intelligence and Legal Decision-Making: The Wide Open? Study on the Example of International Arbitration", *Journal of International Law Arbitration*, 36, (2019) pp.540-543

^{۱۰} Online Hearing

^{۱۱} Online Dispute Resolution (ODR)

^{۱۲} Julia Hornle, Online Dispute Resolution, in *Bernstein's Handbook of Arbitration and Dispute Resolution Practice*, Volume. ۱, Ronald Bernstein, John Tackaberry A. L. Marriott eds, 4th ed., Sweet & Maxwell (2003), p.

نمی شود، بلکه روند رسیدگی، تبادل لوایح و دفاعیات به طور غیرهمزمان است.^{۱۳} این نوع رسیدگی به طور کامل با رسیدگی از راه دور و جلسات دادرسی مجازی مورد بحث در این مقاله متفاوت است. با توجه به مواردی که گفته شد، عبارت دادرسی مجازی اگرچه با معنای دقیق صحیح به نظر نمی‌رسد اما به علت روانی در زبان فارسی، مسامحتاً در این متن از آن استفاده می‌شود.

حال که مفهوم «دادرسی مجازی» تبیین شد، می‌توان به بررسی انواع آن پرداخت. دادرسی‌های مجازی را می‌توان بر اساس میزان حضور فیزیکی مشارکت‌کنندگان، به دو دسته اصلی «نیمه‌مجازی» و «کاملاً مجازی» تقسیم کرد. در دادرسی نیمه‌مجازی، بخشی از اصحاب دعوا یا عوامل دخیل در رسیدگی، در محل اصلی دادرسی حاضر می‌شوند و سایر افراد (مانند شهود، کارشناسان یا حتی برخی از وکلا) از راه دور و از طریق فناوری‌های ارتباطی به جلسه می‌پیوندند. برای نمونه، ممکن است دادگاه با حضور قضات و طرفین در محل تشکیل گردد، اما شهادت شهود یا اظهارنظر کارشناسان به صورت برخط (آنلاین) و از فاصله مکانی ارائه شود. این شیوه تاکنون بیشترین رواج را در دادرسی‌های داخلی و حتی در مواردی در رسیدگی‌های بین‌المللی داشته است، زیرا ضمن حفظ بخشی از ساختار سنتی دادرسی حضوری، امکان بهره‌گیری از مزایای فناوری‌های نوین را نیز فراهم می‌آورد.

در مقابل، دادرسی کاملاً مجازی حالتی است که در آن هیچ‌یک از شرکت‌کنندگان در محل واحدی حضور ندارند و جلسه به طور کامل در بسترهای ارتباطی برگزار می‌شود. در این وضعیت، محل فیزیکی مشخصی به‌عنوان «دادگاه» وجود ندارد و تمام مراحل رسیدگی در فضای مجازی جریان می‌یابد. این شیوه به‌ویژه در دوران همه‌گیری کووید-۱۹ رواج گسترده‌ای یافت، چراکه محدودیت‌های بهداشتی امکان برگزاری حضوری جلسات را عملاً ناممکن ساخته بود. با این حال، در شرایط عادی به‌ندرت مورد استفاده قرار می‌گیرد.

نکته حائز اهمیت آن است که دادرسی‌های کاملاً مجازی نه تنها از حیث فنی با چالش‌های بیشتری روبه‌رو هستند—به دلیل نیاز به هماهنگی هم‌زمان در چندین مکان و وابستگی کامل به زیرساخت‌های فناوری—بلکه به لحاظ ماهوی نیز با پرسش‌های جدی درباره کیفیت و مطلوبیت دادرسی عادلانه همراه‌اند.^{۱۴}

دومین معیار در تقسیم‌بندی دادرسی‌های مجازی، به محتوای بخش مجازی و به‌ویژه «هویت اشخاصی» بازمی‌گردد که به صورت غیرحضوری در جلسه شرکت می‌کنند. ارزیابی اعتبار جلسات دادرسی مجازی تا حد زیادی وابسته به آن است که چه کسی از راه دور در رسیدگی مشارکت دارد. در حالی که حضور مجازی «شهود» یا «کارشناسان» امری نسبتاً رایج و پذیرفته‌شده تلقی می‌شود، در برخی موارد ممکن است یکی از طرفین دعوا، نمایندگان قانونی ایشان یا حتی «قضات» و «داوران» نیز از طریق بسترهای مجازی در جلسه حضور یابند. در حقیقت، ارزیابی جلسات دادرسی مجازی ممکن است به این بستگی داشته باشد که چه کسی به صورت مجازی شرکت می‌کند. نکته مهم این است که تمام تمایزات فوق ممکن است در عمل در هم تنیده باشند. برای مثال، می‌توان جلسه‌ای را تصور کرد که در آن ارائه ادله به جز برخی از کارشناسان و شهود که از نظر موقعیت جغرافیایی خیلی دور هستند عمدتاً با حضور فیزیکی کارشناسان یا شهود انجام شود و داور یا قضات بخشی از جلسه را به صورت مجازی در جلسه شرکت کنند. برخلاف رسیدگی‌های قضایی بین‌المللی، جلسات دادرسی مجازی پدیده

¹³ Xi, Chen, "Asynchronous Online Courts: The Future of Courts?", *Oregon Review of International Law* : Vol. 24 (2023), pp, 40-42.

¹⁴ Maxi Scherer, 'Remote Hearings in International Arbitration: An Analytical Framework'. *Journal of International Arbitration*, 37, No. 4 (2020), p. 413.

جدیدی در داوری بین‌المللی نیست. پیش از همه‌گیری کووید ۱۹، نه تنها اکثر کنفرانس‌های مدیریت پرونده و برخی از جلسات دادرسی از راه دور انجام می‌شدند، بلکه در موارد خاص نیز جلسات دادرسی در مرحله ماهیتی به طور مجازی و از راه دور انجام می‌شدند. به عنوان مثال، جلسات دادرسی از راه دور اغلب در داوری سریع و اضطراری استفاده می‌شد.^{۱۵}

به‌طور سنتی و حتی پیش از همه‌گیری کووید-۱۹، شهادت شهود و کارشناسان از راه دور در داوری‌های بین‌المللی امری نسبتاً متداول بوده است. نتایج نظرسنجی کوپین ماری نشان می‌دهد که اکثریت قابل توجهی از صاحب‌ه شونده‌گان از ویدئو کنفرانس در روند داوری بین‌المللی استفاده کرده‌اند.^{۱۶} مرکز بین‌المللی حل و فصل اختلافات سرمایه‌گذاری نیز اعلام کرد که اکثر جلسات دادرسی آن در سال ۲۰۱۹ به صورت ویدئو کنفرانس برگزار می‌شد.^{۱۷} پس از بحران همه‌گیری کووید-۱۹ دادرسی‌های مجازی به دادرسی‌های بین‌المللی اعم از داوری و قضایی محدود نشد، در همه‌گیری کووید-۱۹ دادگاه‌های داخلی و دادرسی‌های ملی از جلسات دادرسی مجازی استفاده کردند.^{۱۸} این موضوع از آن جهت حائز اهمیت است که در شیوه‌های گوناگون حل و فصل حقوقی اختلافات، بهره‌گیری از دادرسی مجازی مورد توجه قرار گرفته و تاکنون نتایج قابل قبولی به دست آمده است؛ نتایجی که می‌تواند چشم‌انداز روشنی برای به‌کارگیری این شیوه در چارچوب دادرسی نزد مراجع قضایی بین‌المللی ترسیم نماید.

دادرسی مجازی دارای مزایا و معایب مختلفی می‌باشد که بررسی آن در این نوشتار نمی‌گنجد و نیازمند پژوهشی مستقل و تفصیلی است با این حال، به‌اختصار می‌توان به برخی از مهم‌ترین مزایای این روش اشاره کرد؛ از جمله صرفه‌جویی در هزینه‌ها، سهولت در هماهنگی و افزایش انعطاف‌پذیری در برگزاری جلسات. برگزاری جلسات حضوری همواره مستلزم پرداخت هزینه‌های قابل توجهی برای اقامت، رفت‌وآمد و تدارکات مربوط به حضور فیزیکی طرفین دعوا، نمایندگان قانونی آنان، شهود، کارشناسان و قضات است. در مقابل، دادرسی مجازی با حذف بسیاری از این هزینه‌ها، منجر به کاهش قابل توجه در هزینه‌های کلی فرآیند رسیدگی می‌گردد.^{۱۹} علاوه بر آن، جلسات دادرسی مجازی این امکان را فراهم می‌آورند تا برنامه‌ریزی و برگزاری جلسات با کارآمدی بیشتری نسبت

^{۱۵} AAA-ICDR International Expedited Procedures, Art. E-9; ICC Rules, App. V, Art. ۲۰(۲); ICC Rules, App. VI, Art. ۳(۵).

^{۱۶} (۹۰٪) از شرکت کنندگان در نظرسنجی از ویدئو کنفرانس به عنوان ابزاری در داوری بین‌المللی استفاده کرده بودند)

Queen Mary University of London, School of International Arbitration, & White & Case LLP. (2018). *2018 International arbitration survey: The evolution of international arbitration* (Chart 35, p. 32). London: Queen Mary University of London. Available at: [https://www.qmul.ac.uk/arbitration/media/arbitration/docs/2018-International-Arbitration-Survey---The-Evolution-of-International-Arbitration-\(2\).PDF](https://www.qmul.ac.uk/arbitration/media/arbitration/docs/2018-International-Arbitration-Survey---The-Evolution-of-International-Arbitration-(2).PDF) (last accessed 2 October 2024)

^{۱۷} ICSID, A Brief Guide to Online Hearings at ICSID (۲۴ Mar. ۲۰۲۰). Available at: <https://icsid.worldbank.org/news-and-events/news-releases/brief-guide-online-hearings-icsid> (last Accessed 10 October 2024)

^{۱۸} Covid-19 - Impact on courts and arbitration, Clyde & Co LLP, 22 March 2020, available at:

<https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=21280ae1-a699-4a87-bbc4-f8650748faf7> (last Accessed 20 January 2025)

^{۱۹} Maxi Scherer, *Ibid*, p.408.

به شیوه حضوری صورت گیرد. شرکت‌کنندگان می‌توانند از نقاط مختلف جغرافیایی در جلسه حضور یابند، بدون آنکه نیاز به سفر و حضور فیزیکی در محل خاصی داشته باشند.^{۲۰}

۱. جایگاه دادرسی مجازی در مراجع قضایی بین‌المللی

پیش از ظهور کووید-۱۹، جلسات دادرسی نزد دیوان‌های بین‌المللی به صورت مجازی امری نادر و تنها در موارد محدود و استثنائی برگزار می‌شد با این حال گسترش فراگیر این ویروس تحولی بنیادین در شیوه‌های رسیدگی ایجاد کرد و دادرسی مجازی را از استثنائی موقتی به رویه‌ای جاری و پذیرفته‌شده بدل ساخت. در مرکز این تحولات پرسشی بنیادین مطرح می‌شود که آیا برگزاری جلسه دادرسی به صورت حضوری یک حق محسوب می‌شود؟ به منظور پاسخ به این پرسش باید ابتدا ماهیت حق بر دادرسی حضوری را بررسی کرد.

«حق بر دادرسی حضوری» یکی از مظاهر بنیادین دادرسی عادلانه است و اقتضا دارد هر طرف دعوا، اعم از فرد یا دولت، از امکان مشارکت مؤثر در روند رسیدگی برخوردار باشد تا بتواند دیدگاه‌ها، استدلال‌ها و ادله خود را ارائه و نسبت به ادعاهای طرف مقابل پاسخ دهد. این حق، در مرز میان حقوق شکلی (آیین دادرسی) و اصول دادرسی عادلانه قرار دارد و تضمین‌کننده‌ی اصولی همچون حق دفاع، بی‌طرفی مرجع رسیدگی و شفافیت فرآیند دادرسی است.

در نظام حقوق بین‌الملل بشر، «حق بر دادرسی حضوری» به‌طور مستقیم در اسناد بین‌المللی تصریح نشده است. با این حال، اصول کلی دادرسی عادلانه در اسناد مختلف، از جمله ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶) و ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، بر لزوم تضمین حضور مؤثر اصحاب دعوا تأکید دارند. کمیته حقوق بشر سازمان ملل در تفسیر عمومی شماره ۳۲ خود، حضور متهم در جلسات رسیدگی را یکی از ارکان دادرسی عادلانه دانسته است.^{۲۱}

در دعاوی بین‌المللی میان دولت‌ها مفهوم «حق بر دادرسی حضوری» صورتی متفاوت می‌یابد. در این موارد، هدف از حضور نه دفاع از حقوق فردی، بلکه تضمین برابری شکلی دولت‌ها و امکان ارائه مؤثر استدلال‌های حقوقی است. در این حوزه، حضور فیزیکی نمایندگان دولت‌ها بیش از آنکه یک «حق فردی» باشد، یک ضمانت کارکردی دادرسی بین‌الدولی محسوب می‌شود که هدف آن تضمین شفافیت، تناظر و بی‌طرفی روند رسیدگی است.

در نظام حقوقی ایران نیز، مبانی شناسایی این حق در اصول قانون اساسی و قوانین آیین دادرسی به روشنی قابل مشاهده است. به‌موجب اصل ۳۴ قانون اساسی، دادخواهی حقی همگانی است و هر کس می‌تواند به دادگاه صالح مراجعه نماید. همچنین اصل ۱۶۵ قانون اساسی مقرر می‌دارد که محاکمات باید علنی برگزار شود و حضور اصحاب دعوا در آن مجاز است، مگر در موارد استثنایی.

در این ادامه به بررسی رویه، اساسنامه و آیین دادرسی دیوان‌ها و دادگاه‌های بین‌المللی در مورد وجود حق بر برگزاری جلسه دادرسی حضوری و فیزیکی پرداخته خواهد شد.

^{۲۰}Allison Goh. "Digital Readiness Index for Arbitration Institutions: Challenges and Implications for Dispute

Resolution Under the Belt and Road Initiative", Journal of International Arbitration, 38,2 (2021), pp.253-290.

^{۲۱} HUMAN RIGHTS COMMITTEE, Ninetieth session, Geneva, 9-27 July 2007, General Comment No. 32, Article 14: Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial, paras.26-28. available at: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/CCPR-C-GC-32.pdf>

۱-۱. دیوان بین‌المللی دادگستری

دیوان بین‌المللی دادگستری^{۲۲} رکن قضایی سازمان ملل متحد است که از سال ۱۹۴۶ فعالیت خود را آغاز نمود. اساسنامه دیوان جز لاینفک و ضمیمه منشور ملل متحد محسوب می‌شود.^{۲۳} دیوان، که وظیفه رسیدگی به اختلافات حقوقی میان دولت‌ها و ارائه نظرات مشورتی را برعهده دارد، در دوران همه‌گیری کووید-۱۹، با برگزاری جلسات مجازی تلاش نمود تا ضمن تضمین استمرار عدالت، از سلامت طرفین دعوی، نمایندگان حقوقی، شهرد و اعضای خود محافظت کند. در این راستا، دادرسی‌های مجازی با رعایت اصول دادرسی عادلانه، همچون برابری طرفین و حق شنیده شدن، برگزار شد و تجربه‌ای جدید در تحقق عدالت بین‌المللی رقم زد که همچنان موضوع بحث و بررسی حقوق‌دانان و نهادهای قضایی است.

بند یک ماده ۴۳ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری مقرر می‌دارد که «فرآیند رسیدگی شامل دو بخش کتبی و شفاهی می‌باشد.»^{۲۴} بند پنجم ماده ۴۳ در ادامه مقرر می‌کند که «دادرسی شفاهی عبارت است از شنیدن اظهارات شهرد، کارشناسان، نمایندگان، مشاورین حقوقی و وکلای دعوی.»^{۲۵} مرحله شفاهی معمولاً با ارائه مطالب از سوی خواهان شروع می‌شود و خاتمه می‌یابد. البته در این میان به خواننده نیز به اندازه خواهان فرصت داده می‌شود که بتواند از مواضع خود دفاع نماید. در هر صورت دیوان موظف به رعایت اصل برابری طرفین اختلاف در هنگام دادرسی است.^{۲۶} بند یکم ماده ۵۴ آیین دادرسی دیوان بین‌المللی دادگستری، مقررات بیشتری را برای رسیدگی شفاهی وضع می‌کند. این ماده مقرر می‌دارد که پس از خاتمه رسیدگی کتبی، رسیدگی شفاهی آغاز می‌شود. اگرچه دیوان همچنین ممکن است در صورت لزوم تصمیم بگیرد که آغاز یا ادامه رسیدگی شفاهی به تعویق بیفتد.^{۲۷} با این حال، در این مقرره اشاره‌ای صریح به شکل فیزیکی یا حضوری جلسات نشده است. واژه «دادرسی» در معنای عام خود می‌تواند تمامی اشکال دادرسی را در بر گیرد، از جمله آن دسته که از طریق فناوری‌های ارتباطی مدرن مانند ویدئوکنفرانس صورت می‌پذیرد.

در اصلاحیه ۲۵ ژوئن ۲۰۲۰ بند دوم ماده ۵۹ آیین دادرسی دیوان تصریح می‌کند که «دیوان می‌تواند به دلایل بهداشتی، امنیتی یا سایر دلایل قانع‌کننده تصمیم بگیرد که جلسه دادرسی شفاهی را به طور کامل یا جزئی از طریق لینک ویدئویی (مجازی) برگزار کند.» بر اساس این اصلاحیه، دیوان موظف است پیش از اتخاذ چنین تصمیمی، با طرفین دعوی مشورت کند.^{۲۸} همچنین، دیوان دستورالعمل‌هایی را برای نحوه سازمان‌دهی جلسات دادرسی مجازی با استفاده از ویدئوکنفرانس صادر

^{۲۲} International Court of Justice

^{۲۳} ابراهیم بیگزاده، *بایسته‌های حقوق بین‌الملل* (تهران: نشر میزان، ۱۴۰۳)، ۳۹۷.

^{۲۴} بند ۱ ماده ۴۳ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری

^{۲۵} همان، بند پنجم ماده ۴۳.

^{۲۶} بیگزاده، پیشین، ص ۴۱۲.

^{۲۷} ICJ Rules of Court, Art. 54(1).

^{۲۸} “The Court may decide, for health, security or other compelling reasons, to hold a hearing entirely or in part by video link” Ibid., Art. 59(2).

کرده است. این دستورالعمل‌ها شامل راهنمایی‌های تکنیکی و ضوابطی است که برای برگزاری جلسات دادرسی برای طرفین دعوی تعیین شده است تا روند دادرسی به‌طور مؤثر و با رعایت اصول دادرسی عادلانه، همچون اصل برابری طرفین و حق اظهار نظر و فرصت شنیده شدن، انجام پذیرد.^{۲۹}

در خلال دوره همه‌گیری کووید-۱۹، دیوان فعالیت‌های خود را بر اساس دستورالعمل‌هایی که برای راهنمایی اصحاب دعوا «در مورد سازماندهی جلسات دادرسی توسط پیوند ویدیویی» در ژوئیه ۲۰۲۰ تصویب شده بود ادامه داد.^{۳۰} یک مورد از این اقدامات، رسیدگی به پرونده «رای داورى ۳ اکتبر ۱۸۹۹» (گویان علیه ونزوئلا) بود که در خصوص صلاحیت دیوان به‌صورت ویدئو کنفرانس برگزار شد.^{۳۱} با توجه به اقدامات پیشگیرانه اتخاذ شده توسط دولت هلند (کشور میزبان دیوان) برای پیشگیری از شیوع بیماری کووید-۱۹، برخی از قضات شخصاً در جلسه دیوان در کاخ صلح لاهه حضور داشتند، در حالی که برخی دیگر به‌طور مجازی شرکت و نمایندگان دولت گویان از طریق ویدئو کنفرانس در دادگاه سخنرانی کردند.

همچنین، جلسه دادرسی اعتراضات مقدماتی در پرونده «اعمال کنوانسیون بین‌المللی رفع همه اشکال تبعیض نژادی» (قطر علیه امارات متحده عربی) پس از مشورت با طرفین، چند ماه به تعویق افتاد.^{۳۲} سایر تعویق‌ها توسط طرفین با استناد به تاخیرها و چالش‌های مرتبط با همه‌گیری کووید-۱۹ درخواست شد. افزون بر این، کنیا خواستار به تعویق انداختن جلسه دادرسی در پرونده «تعیین حدود دریایی در اقیانوس هند» (سومالی علیه کنیا) که قرار بود در ژوئن ۲۰۲۰ برگزار شود، شد.^{۳۳}

با وجود حجم انبوه پرونده‌های مطروحه در دیوان از آغاز همه‌گیری، تا کنون هیچ‌گونه شکایتی مبنی بر نقض حق دادرسی عادلانه در نتیجه برگزاری جلسات دادرسی مجازی مطرح نشده است. به علاوه، دیوان برای مقابله با چالش‌های پیش‌آمده و جلوگیری از توقف روند دادرسی‌ها، تدابیر مناسبی اتخاذ کرد. به‌طور خاص، برای قضات و کارکنان سخت‌افزار و نرم‌افزار لازم برای کار از راه دور را فراهم کرد. ترتیبات جدیدی برای بایگانی الکترونیکی برخی اسناد (مانند گزارش‌های اجرای اقدامات موقت و پوشه‌های قضات برای اظهارات شفاهی) انجام شد، با این حال دادخواست‌های کتبی و گزارش‌های اصلی امضا شده درباره اقدامات موقت همچنان به صورت چاپی بایگانی می‌شد تا اصالت و رسمیت مستندات حفظ گردد.^{۳۴} این روند نشان‌دهنده تلاش دیوان برای حفظ توازن میان

^{۲۹} International Court of Justice, “Guidelines for the Parties on the Organization of the Hearings by Video Link” (13 July 2020) available at: <https://www.icj-cij.org/en/other-texts/guidelines-videolink> (last accessed 5 June 2024)

^{۳۰} International Court of Justice, Guidelines for the Parties on the Organization of Hearings by Video Link (13 July 2020) at <https://www.icj-cij.org/en/other-texts/guidelines-videolink> (last accessed 9 July 2024).

^{۳۱} در این پرونده گویان از دیوان درخواست کرد تا اعتبار قانونی و اثر الزام آور رای داورى ۳ اکتبر ۱۸۹۹ را در مورد مرز بین گویان که در آن زمان مستعمره بریتانیا بود و ونزوئلا تأیید کند.

^{۳۲} International Court of Justice Press Release No. 2020/13, 22 May 2020. Available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/161/161-20200522-PRE-01-00-EN.pdf> (last accessed 9 July 2024)

^{۳۳} International Court of Justice, Maritime Delimitation in the Indian Ocean, (Somalia v. Kenya), Judgment of 12 October 2021, para.14.

^{۳۴} Pinzauti G and Webb P, “Litigation before the International Court of Justice during the pandemic”, *Leiden Journal of International Law*, 34, (2021), 789.

استفاده از فناوری‌های نوین و رعایت اصول اساسی دادرسی، از جمله دسترسی به عدالت و حفظ اعتبار اسناد قضایی، در شرایط بحرانی است. به‌طور کلی، این اقدام‌ها بر تأثیر مثبت استفاده از دادرسی‌های مجازی در راستای تسهیل روند رسیدگی و حفظ حقوق طرفین تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که این نوع دادرسی‌ها می‌توانند به‌طور مؤثر با حفظ استانداردهای حقوقی، در مواقع بحرانی به کار گرفته شوند.

دیوان دستورالعمل‌های فنی دقیقی را برای طرفین در مورد نحوه دسترسی به جلسه دادرسی مجازی، استفاده از آن و اشتراک‌گذاری محتوا (مانند ارائه اسلایدها) صادر کرد.^{۳۵} همچنین دستورالعمل‌های دیوان استانداردهای مناسبی را در مورد اتصال به اینترنت و حداقل سرعت پهنای باند شبکه و همچنین استفاده از هدست‌های دارای میکروفون داخلی تعیین کرد. قبل از هر جلسه دادرسی مجازی، جلسات آزمایشی مفصل و متعددی با طرفین برگزار شد تا تمامی مشکلات فنی احتمالی شناسایی و برطرف شود و اطمینان حاصل گردد که تمامی شرکت‌کنندگان توانایی استفاده از فناوری‌ها را دارند. علاوه بر این، به‌منظور محافظت از محرمانه بودن، یکپارچگی و در دسترس بودن اطلاعات، دیوان اقدامات اساسی برای محدود کردن دسترسی به اسناد و جلسات صرفاً به افراد مجاز اتخاذ کرد. بخش فناوری اطلاعات دیوان به‌طور مداوم و دقیق بر فعالیتهای مرتبط با دادرسی‌های مجازی نظارت می‌کند تا از ایمنی اطلاعات و رعایت اصول امنیتی اطمینان حاصل شود.^{۳۶}

برگزاری جلسات دادرسی به صورت مجازی و از طریق ویدئو کنفرانس، تغییر اساسی در رویه و فرهنگ دیوان بین‌المللی دادگستری ایجاد کرد. این تغییر، که ناشی از ضرورت‌های ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹ بود، به‌طور چشمگیری شیوه‌های سنتی دادرسی را تحت تأثیر قرار داد. اولین چالش مهم در این مسیر، فراهم آوردن زیرساخت‌های مناسب برای برگزاری جلسات و اطمینان از دسترسی و توانایی استفاده از فناوری برای تمامی شرکت‌کنندگان بود. این امر نه تنها نیازمند تهیه تجهیزات سخت‌افزاری و نرم‌افزاری مناسب بود، بلکه نیازمند آموزش و پشتیبانی مستمر از تمامی افراد مرتبط در فرآیند دادرسی، از جمله قضات، وکلا، کارشناسان و نمایندگان دولتی، بود. دیوان برای حل این مشکل به‌طور مؤثر از سیستم‌های ویدئو کنفرانس پیشرفته استفاده کرد و همچنین تلاش کرد تا اطمینان حاصل کند که تمامی طرفین، فارغ از محل جغرافیایی‌شان، قادر به مشارکت در فرآیند دادرسی به‌طور مؤثر باشند. این تغییرات، اگرچه چالش‌هایی را به‌دنبال داشت، اما در نهایت به عنوان یک گام اساسی در انطباق دیوان با شرایط جدید جهانی و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در راستای تحقق دادرسی عادلانه و بی‌وقفه شناخته می‌شود.

بررسی مبانی حقوقی و رویه دیوان بین‌المللی دادگستری نشان می‌دهد که دادرسی حضوری به‌عنوان یک حق مستقل در اسناد مؤسس دیوان شناسایی نشده است. اساسنامه دیوان در ماده ۴۳ صرفاً بر وجود دو مرحله «کتبی» و «شفاهی» تأکید دارد، بی‌آنکه شکل فیزیکی یا الزامی حضوری بودن مرحله شفاهی را تصریح کند. آیین دادرسی

^{۳۵} ICJ Press Release No. 2020/11. Available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/press-releases/0/000-20200423-PRE-01-00-EN.pdf> (last accessed 9 July 2024).

^{۳۶} ICJ, Rules of Court regarding hearings and the reading of Judgments by video link, 25 June 2020. available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/press-releases/0/000-20200625-PRE-01-00-EN.pdf> (last accessed 9 July 2024).

همچنین بنگرید به:

ICJ Guidelines for the Parties on the Organization of Hearing by Video Link. available at: <https://www.icj-cij.org/other-texts/guidelines-videolink> (last accessed 9 July 2024).

دیوان نیز به‌ویژه پس از اصلاحیه ۲۰۲۰، با پیش‌بینی امکان برگزاری جلسات شفاهی از طریق ویدئوکنفرانس، این برداشت را تقویت کرده است که «شفاهی بودن» ناظر به استماع و ارائه استدلال‌ها است و به تحقق آن در یک فضای فیزیکی مشترک الزامی ندارد.

در رویه، دیوان در دوران همه‌گیری کووید-۱۹ با بهره‌گیری از فناوری‌های ارتباطی پیشرفته، جلسات متعددی را به‌صورت کامل یا نیمه‌مجازی برگزار کرد (از جمله در پرونده‌های رأی داوری ۱۸۹۹، قطر علیه امارات، سومالی علیه کنیا). در هیچ‌یک از این موارد ادعایی مبنی بر نقض دادرسی عادلانه صرفاً به دلیل غیرحضور بودن مطرح نشد. این امر به‌روشنی بیانگر آن است که معیار اصلی، نه حضوری بودن، بلکه رعایت اصول بنیادین دادرسی منصفانه — همچون برابری طرفین، حق شنیده شدن و حفظ محرمانگی — است.

بنابراین، حق اصیل در نظام دادرسی دیوان، حق برخورداری از دادرسی عادلانه و برابر است، نه حق برگزاری حضوری جلسات. به بیان دیگر، دادرسی حضوری واجد ارزش ذاتی و مستقل نیست، بلکه صرفاً یکی از شیوه‌های ممکن تحقق دادرسی منصفانه به شمار می‌آید. رویه اخیر دیوان نشان داده است که دادرسی مجازی، در صورت رعایت موازین آیین دادرسی و تضمین دسترسی برابر طرفین، می‌تواند به همان اندازه کارآمد و معتبر باشد. این برداشت، نه تنها با نصوص اساسنامه و آیین دادرسی دیوان سازگار است، بلکه با واقعیت‌های نوین روابط بین‌المللی و ضرورت استفاده از فناوری‌های نوین در خدمت عدالت بین‌المللی نیز هم‌خوانی دارد.

۱-۲. دیوان بین‌المللی حقوق دریاها^{۳۷}

دیوان بین‌المللی حقوق دریاها مطابق پیوست ششم کنوانسیون ملل متحد در خصوص حقوق دریاها^{۳۸} به عنوان سازکار حقوقی حل و فصل اختلافات بین‌المللی پیرامون مسایل مربوط به دریاها که در گستره جهانی از صلاحیت بین‌المللی برخوردار است، تأسیس شد. و به عنوان مرجع قضائی مستقل، وظیفه حل و فصل دعاوی میان دولت‌ها را در خصوص تفسیر و اجرای مقررات کنوانسیون حقوق دریاها بر عهده دارد.^{۳۹} در همین راستا، ماده ۲۷ اساسنامه دیوان تصریح می‌کند که صدور دستور یا رأی توسط دیوان منوط به آن است که طرفین کلیه دفاعیات خود را ارائه کرده و تمامی مراحل مرتبط با ارائه دلایل و استماع شهادت شهود به پایان رسیده باشد. این حکم قانونی بیانگر اهمیت رعایت کامل تشریفات دادرسی و تضمین فرصت برابر برای طرفین در جهت دفاع از دیدگاه‌هایشان است.^{۴۰}

به طور کلی در دیوان حقوق دریاها جلسات دادرسی باید علنی باشد. ماده ۲۶ اساسنامه دیوان بین‌المللی حقوق دریاها اصل «علنی بودن رسیدگی‌ها» را به‌عنوان یک قاعده بنیادین مورد تأکید قرار داده و تصریح می‌کند که جلسات دادرسی به‌طور عمومی برگزار خواهد شد، مگر آنکه دیوان به دلایل موجه تصمیم دیگری اتخاذ کند یا طرفین به‌طور مشترک درخواست برگزاری غیرعلنی جلسه را داشته باشند.^{۴۱} بدین ترتیب، شفافیت روند رسیدگی و امکان نظارت عمومی به‌عنوان یکی از ارکان

^{۳۷} International Tribunal for Law of the Sea

^{۳۸} United Nation Convention on Law of the Sea

^{۳۹} محمد ستایش‌پور، سید یاسر ضیایی و مهدی کیخسروی، «صلاحیت مشورتی دیوان بین‌المللی حقوق دریاها: کاوشی در پرونده درخواست نظر مشورتی کمیسیون

منطقه‌ای شیلات»، *مطالعات حقوق عمومی*، ۵۳، ۲ (۱۴۰۲)، ۷۹۵.

^{۴۰} ماده ۲۷ اساسنامه دیوان بین‌المللی حقوق دریاها مقرر می‌دارد: «دیوان نمی‌تواند دستور یا رأی خود را صادر نماید مگر اینکه طرفین دفاعیات خود را به پایان رسانده باشند و تمام ترتیبات مربوط به ارائه ادله از طریق شهود نیز انجام شده باشد.»

^{۴۱} ماده ۲۶ اساسنامه دیوان بین‌المللی حقوق دریاها مقرر می‌دارد: «جلسه رسیدگی علنی خواهد بود، مگر اینکه دیوان تصمیم دیگری بگیرد یا طرفین تقاضا کنند جلسه به صورت غیرعلنی برگزار شود.»

تضمین عدالت قضایی مورد توجه قرار گرفته است، هرچند در موارد خاص، ملاحظات محرمانگی می‌تواند بر این اصل غلبه کند. با این حال، این ماده هیچ‌گونه الزامی در خصوص حضور فیزیکی اصحاب دعوی یا قضات بیان نمی‌کند.^{۴۲}

دیوان بین‌المللی حقوق دریاهای نیز مانند سایر محاکم قضایی بین‌المللی به وضعیت اضطراری ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹ واکنش نشان داد و در ۲۵ سپتامبر ۲۰۲۰ قواعد آیین دادرسی خود را اصلاح کرد و مقرر کرد که دیوان به دلایل بهداشت عمومی و امنیت به صلاحدید خود می‌تواند بخشی از جلسات رسیدگی و دادرسی یا قرائت حکم را یا به طور کلی به صورت مجازی برگزار کند. در ادامه، بند یکم ماده ۴۴ آیین دادرسی دیوان، ترکیب و ساختار جلسات دادرسی را روشن‌تر می‌سازد و اعلام می‌دارد که: «رسیدگی شامل دادرسی وکلا، مدافعان، شاهدان و کارشناسان» می‌شود. این بند تأکیدی بر ماهیت چندوجهی دادرسی دارد که شامل ارائه استدلال‌های حقوقی از سوی وکلا و نمایندگان طرفین است، همینطور حضور و مشارکت شهود و کارشناسان را نیز برای حقیقت‌جویی ضروری می‌داند.^{۴۳}

مطابق بند هفتم ماده ۴۱ و ماده ۴۵ آیین دادرسی دیوان، رئیس دیوان اختیار دارد اصحاب دعوی و سایر طرف‌های ذی‌نفع را برای مشاوره در خصوص مسائل شکلی احضار نماید. این سازوکار، به‌ویژه در شرایط بحرانی ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹، امکان تداوم فعالیت‌های دیوان را بدون وقفه و در قالب تدابیر پیشگیرانه فراهم ساخت.^{۴۴} در همین راستا، دیوان در اکتبر ۲۰۲۰^{۴۵} و ژوئن ۲۰۲۱^{۴۶} دو نشست اداری را به‌صورت ترکیبی برگزار کرد؛ به نحوی که بخشی از قضات در مقر دیوان در هامبورگ به‌طور حضوری شرکت داشتند و سایر اعضا از طریق بسترهای مجازی در جلسات مشارکت نمودند.^{۴۷}

بر اساس ماده ۷۴ آیین دادرسی دیوان، که در پی اصلاحات ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹ مورد بازنگری قرار گرفت، این امکان برای دیوان پیش‌بینی شده است که در شرایط استثنایی، از جمله به دلایل مرتبط با حفظ بهداشت عمومی، ملاحظات امنیتی یا سایر عوامل قانع‌کننده، تصمیم به برگزاری جلسات دادرسی به‌طور کامل یا جزئی از طریق ویدئوکنفرانس اتخاذ کند.^{۴۸} در جریان مرحله اعتراضات مقدماتی پرونده مربوط به تعیین حدود دریایی میان موریس و مالدیو در اقیانوس هند، دیوان از شیوه برگزاری جلسه دادرسی ترکیبی شامل حضور فیزیکی برخی شرکت‌کنندگان و مشارکت مجازی دیگران بهره‌گرفت. در این پرونده، دفتردار دیوان با تأکید بر استمرار شرایط بحرانی ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹، به محدودیت‌های عملی برگزاری جلسات حضوری از جمله مسائل بهداشتی و محدودیت‌های سفر اشاره کرد و به طرفین اطلاع داد که رئیس شعبه ویژه در حال

^{۴۲} UNCLOS, Annex VI, ITLOS Statute, Arts. 26-27.

^{۴۳} Rules of the Tribunal (ITLOS/8) as adopted on 28 October 1997 and amended on 15 March 2001, 21 September 2001, 17 March 2009, 25 September 2018, 25 September 2020 and 25 March 2021, Art. 44. Available at: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/basic_texts/ITLOS_8_25.03.21.pdf

^{۴۴} ITLOS Rules of the Tribunal, ITLOS/8, para. 7 to Art. 41,45, (as last amended 25 March 2021).

بند ۵ ماده ۱۱۲ نیز امکان برگزاری جلسه قرائت حکم دیوان را به صورت مجازی فراهم می‌کند.

^{۴۵} در این نشست قاضی هافمن به عنوان رئیس دیوان انتخاب شد

ITLOS Press Release, ITLOS/Press 308 2 October 2020, available at:

https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/PR_308_en.pdf (9 September 2025),

^{۴۷} سی و یکمین نشست اعضای کنوانسیون حقوق دریا به طور ترکیبی برگزار شد.

ITLOS Press Release, ITLOS/Press 315 21 June 2021, available at:

https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/press_releases_english/ITLOS_Press_315.pdf (9 September 2025)

^{۴۸} Amendments to the Rules of the /international Tribunal for the Law of the Sea, adopted on 25 September 2020, Art. 74.

بررسی امکان اجرای جلسه دادرسی در تاریخ‌های تعیین‌شده به صورت ترکیبی است. طرفین هیچ‌گونه اعتراضی نسبت به این تصمیم مطرح نکردند و در نتیجه دیوان موفق شد جلسه دادرسی را طبق برنامه از پیش تعیین‌شده برگزار نماید.^{۴۹} به نظر می‌رسد دادگاه‌های داوری که ذیل پیوست هفتم کنوانسیون تشکیل می‌شوند، در مورد برگزاری جلسه دادرسی، انعطاف بیشتری داشته باشند. ماده ۵ پیوست هفتم کنوانسیون مقرر می‌دارد که دادگاه داوری باید آیین دادرسی خود را تعیین کند و تضمین کند که به هر یک از طرفین فرصت کامل برای شنیده شدن و ارائه پرونده خود می‌دهد، مگر طرفین به نحو دیگری توافق کرده باشند.^{۵۰} بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که در تمامی داوری‌های ذیل این پیوست، جلسات دادرسی برگزار شده‌اند، حتی در مواردی که حضور یکی از طرفین امکان‌پذیر نبوده است، که بیانگر انعطاف عملی و رعایت اصل برابری و شنیده شدن طرفین در فرآیند داوری است.^{۵۱}

بررسی اسناد موسس و آیین دادرسی دیوان بین‌المللی حقوق دریاهای نشان می‌دهد که حضوری بودن جلسات دادرسی به‌عنوان یک حق مستقل برای طرفین یا قضاوت پیش‌بینی نشده است. اساسنامه دیوان، به‌ویژه ماده ۲۷، بر تکمیل دفاعیات طرفین و استماع شهود و کارشناسان تأکید دارد، اما هیچ الزام صریحی برای حضور فیزیکی شرکت‌کنندگان وضع نکرده است. همچنین، ماده ۲۶ اصل علنی بودن جلسات را تضمین می‌کند، بدون آنکه ضرورت حضور فیزیکی را الزامی کند. آیین دادرسی دیوان نیز، با مشخص کردن ترکیب چندوجهی جلسات شامل وکلا، مدافعان، شهود و کارشناسان، بیشتر بر تحقق دادرسی عادلانه و فرصت برابر برای طرفین تمرکز دارد تا بر شکل فیزیکی حضور آنان.

تجربه عملی دیوان در مواجهه با بحران کووید-۱۹ این انعطاف را به وضوح نشان می‌دهد؛ جلسات دادرسی و حتی قرائت احکام به صورت کامل یا جزئی از طریق ویدئوکنفرانس برگزار شد و پرونده‌هایی مانند تعیین حدود دریایی میان موریس و مالدیو با ترکیب حضور فیزیکی و مجازی شرکت‌کنندگان رسیدگی شدند، بدون آنکه طرفین اعتراض کنند. همچنین، دادگاه‌های داوری تحت پیوست هفتم کنوانسیون نیز امکان تعیین آیین دادرسی مطابق شرایط عملی و توافق طرفین را دارند. این رویه‌ها نشان می‌دهد که معیار اصلی دیوان رعایت دادرسی عادلانه، فرصت برابر برای دفاع و تحقق اصول فرآیند قضایی است، و نحوه حضور فیزیکی تنها وسیله‌ای برای تحقق این اهداف و نه حق ذاتی تلقی می‌شود.

^{۴۹} International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS). (2021). *Case concerning delimitation of the maritime boundary between Mauritius and Maldives in the Indian Ocean (Mauritius v. Maldives), Preliminary Objections, Judgment (Case No.28)*, paras. 25-27 (28 January 2021)

^{۵۰} UNCLOS, Annex VII, Art. 5.

^{۵۱} Permanent Court of Arbitration (PCA). (2015, August 14). *The Arctic Sunrise Arbitration (The Netherlands v. The Russian Federation)*, Award on the Merits (PCA Case No. 2014-02), para. 56. The Hague: PCA.
Permanent Court of Arbitration (PCA). (2016, July 12). *The South China Sea Arbitration (The Philippines v. The People's Republic of China)*, Award (PCA Case No. 2013-19), para. 69. The Hague: PCA.

اگرچه اساسنامه و آیین دادرسی دیوان، حضور فیزیکی طرفین را به‌عنوان یک حق مستقل پیش‌بینی نکرده است، در عمل در شرایط عادی جلسات دادرسی غالباً به‌صورت حضوری برگزار می‌شوند. این امر ناشی از سنت‌های رویه‌ای و فرهنگی محاکم بین‌المللی است که حضور فیزیکی را برای تبادل مؤثر دیدگاه‌ها، ارائه استدلال‌ها و تعامل مستقیم میان قضات، وکلا، شهود و کارشناسان مناسب‌تر می‌دانند. علاوه بر مزایای این شیوه—از جمله شفافیت بیشتر، امکان پرسش و پاسخ مستقیم و انسجام فرآیند دادرسی—معایبی نیز در دادرسی مجازی وجود دارد، مانند عدم دسترسی برابر همه طرف‌ها به ظرفیت‌های فناورانه، مشکلات فنی احتمالی، و دشواری در مدیریت تعاملات پیچیده چندطرفه. به همین دلیل، بحث مزایا و معایب دادرسی مجازی نیازمند بررسی مستقل و پژوهش مفصل است و در چارچوب این مقاله نمی‌گنجد.

۳-۱. دیوان بین‌المللی کیفری

دیوان بین‌المللی کیفری^{۵۲} به‌عنوان نخستین دادگاه دائمی کیفری بین‌المللی در سال ۱۹۹۸ به‌منظور رسیدگی به جنایات بین‌المللی ارتكابی تشکیل گردید و به جرایمی رسیدگی می‌کند که توسط اتباع یا در قلمرو یکی از کشورهای عضو انجام شده باشد یا اینکه با تصویب شورای امنیت سازمان ملل متحد به این دیوان احاله شده باشد.^{۵۳}

برخلاف ماهیت بین‌الدولی دیوان بین‌المللی دادگستری و دیوان بین‌المللی حقوق دریاها که در اسناد مؤسس و آیین دادرسی خود صراحتی بر «لزوم حضور فیزیکی طرفین» پیش‌بینی نکرده‌اند و بیشتر بر اصل دادرسی علنی و تضمین فرصت برابر تأکید دارند، دیوان بین‌المللی کیفری این موضوع را صراحتاً به‌عنوان یک حق بنیادین به رسمیت شناخته است.

نخست، بند اول ماده ۶۳ اساسنامه رم تصریح می‌کند که: «متهم باید در طول محاکمه حاضر باشد».^{۵۴} این حکم صریح نشان می‌دهد که حضور ضروری متهم یک الزام حقوقی و شرط اساسی برای جریان محاکمه در دیوان است. در ادامه، شق «د» بند اول ماده ۶۷ یکی از حقوق بنیادین متهم را «حق حضور در محاکمه و دفاع شخصی یا از طریق وکیل منتخب» اعلام کرده است. این دو ماده در کنار یکدیگر به روشنی بیانگر آن است که دادرسی ضروری بخشی جدایی‌ناپذیر از حق برخورداری از محاکمه عادلانه در نظام دیوان بین‌المللی کیفری محسوب می‌شود.^{۵۵}

دوم، قواعد آیین دادرسی و ادله دیوان، به‌ویژه ماده ۱۳۴ bis و ماده ۱۳۴ quarter، تنها استثنائات محدودی برای برگزاری جلسات غیرحضوری پیش‌بینی کرده‌اند؛ از جمله وجود شرایط فوق‌العاده، ناکافی بودن تدابیر جایگزین، صرف‌نظر صریح متهم از حق حضور و تضمین کامل سایر حقوق دفاعی. افزون بر این، متن ماده تأکید می‌کند که هرگونه غیبت باید «محدود به ضرورت» باشد و «نباید به یک رویه تبدیل شود».^{۵۶}

^{۵۲} International Criminal Court

^{۵۳} کفایت صالحی، لیلا رئیسی و مسعود راعی، «صلاحیت تکمیلی دیوان کیفری بین‌المللی»، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۷، ۳ (۱۳۹۸)، ۴۲۵.

^{۵۴} Rome Statute, article 63(1). Available at: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf> (last accessed 9 Sep 2025)

^{۵۵} Ibid. article 67(1)(d)

^{۵۶} ICC Rules of Procedure and Evidence, Rule 134 ter- 134 quarter. Available at: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-09/RulesProcedureEvidenceEng-2024.pdf> last accessed 8 September 2025)

در دوران همه‌گیری کووید-۱۹ به منظور حفظ سلامت کارکنان و انجام و عدم توقف مأموریت اصلی دیوان یعنی رسیدگی به جنایات بین‌المللی دستورالعمل‌هایی برای برگزاری مجازی جلسات رسیدگی صادر کرد که این اقدام به دیوان این امکان را داد که حتی در شرایطی که محدودیت‌های شدیدی همچون قرنطینه و ممنوعیت سفر به وجود آمده بود، به وظایف قضایی خود ادامه دهد و رسیدگی به پرونده‌ها را بدون وقفه انجام دهد.^{۵۷} در ژوئن ۲۰۲۰، ریاست دیوان بین‌المللی کیفری، با مشورت قضات و با توجه به شرایط اضطراری ناشی از شیوع ویروس کووید-۱۹، دستورالعمل‌هایی را برای برگزاری جلسات دادرسی منتشر کرد.^{۵۸} این دستورالعمل‌ها که به منظور مقابله با بحران جهانی ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹ تدوین شده بودند، بیشتر به عنوان راهنمایی برای تنظیم روند دادرسی در شرایط غیرمعمول و بحرانی مورد استفاده قرار گرفتند. هدف اصلی این دستورالعمل‌ها اعطای اختیار گسترده به شعبه‌های دیوان بود تا بتوانند به تشخیص خود، روش‌های مختلفی برای برگزاری جلسات دادرسی انتخاب کنند. در بند ۲ دستورالعمل مقرر می‌کند که به دلیل همه‌گیری کووید ۱۹، اقدامات احتیاطی بیشتری جهت حفظ سلامتی لازم است. بنابراین «هر شعبه می‌تواند تعیین کند که جلساتی که لازم است می‌تواند از طریق موارد زیر برگزار شود: ۱) رسیدگی حضوری که در یک یا چند شعبه دیوان بین‌المللی کیفری برگزار شود، ۲) رسیدگی از راه دور که از طریق استفاده از فناوری ارتباطات تسهیل شود و نیازی به حضور فیزیکی در دادگاه ندارد؛ یا ترکیبی از آنها». بند ۳ و ۴ دستورالعمل همچنین مقرر می‌دارد که «هر شعبه باید سازگاری و مطابقت شیوه دادرسی پیشنهادی را با حقوق و حمایت تضمین شده در اساسنامه رم و آیین دادرسی بررسی کند. در بررسی مناسب بودن دادرسی حضوری یا مجازی یا ترکیبی از آنها، هر شعبه باید به اوضاع و احوال و محدودیت‌های موجود در کشورهایی که طرفین و شرکت کنندگان در دادرسی در آن قرار دارند، توجه لازم را داشته باشد.»^{۵۹}

به طور کلی، دستورالعمل‌ها اساساً یک پشتیبان فنی برای فعالیت‌های قضایی هستند از طرف دیگر یادآور می‌شود که مسئولیت اجرای عادلانه و سریع دادرسی کاملاً بر عهده شعبه مقدماتی، دادگاه یا شعبه‌های تجدیدنظر است که یک پرونده به آنجا ارجاع شده است و هر شعبه باید مطابقت شیوه دادرسی پیشنهادی با حقوق و حمایت‌های تضمین شده در اساسنامه رم و آیین دادرسی را در نظر بگیرد.^{۶۰}

^{۵۷} Hiran, Abtahi, "The International Criminal Court during the COVID-19 Pandemic", *Journal of International Criminal Justice* (2020), p.4.

^{۵۸} International Criminal Court, "Guidelines for the Judiciary Concerning the Holding of Court Hearings During the Covid-19 Pandemic" (23 June 2020) at <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/200623-guidelines-for-court-proceedings-covid-19-eng.pdf> (last accessed 8 July 2024).

^{۵۹} Ibid.

^{۶۰} International Criminal Court. (2020, May 20). *Registry's observations on methods of work to minimize the impact of COVID-19 and related measures on the conduct of proceedings*, ICC-01/12-01/18, paras. 1, 3. Available at https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2020_02021.PDF (last accessed ۸ July ۲۰۲۴)

در ۲۹ آوریل ۲۰۲۰، شعبه ۱۰ دادرسی در پرونده الحسن، دستوری را صادر کرد که هدف آن کاهش تأثیرات منفی ناشی از شیوع کووید-۱۹ بر روند رسیدگی‌ها بود.^{۶۱} این دستور با توجه به جلسه دادرسی از پیش برنامه ریزی شده ۱۴ ژوئیه ۲۰۲۰ صادر شد، شعبه این دستور را صادر کرد تا بتواند پیشنهاداتی را از دبیرخانه و سایر ذینفعان برای یافتن روش مناسب برای اجرای جلسات مجازی جمع آوری کند.^{۶۲} یکی از موانع عمده‌ای که شعبه به آن اشاره کرد، مشکلات ناشی از سفرهای بین‌المللی بود که به دلیل محدودیت‌های اعمال شده بر اساس تدابیر قرنطینه و اقدامات بهداشتی، بین کشور میزبان دیوان (هلند) و مالی غیرممکن شده بود. بنابراین، برای مقابله با این چالش‌ها، دبیرخانه دیوان تصمیم گرفت که جلسات می‌تواند به صورت «جلسات کاملاً مجازی، جلسات نیمه مجازی، جلسات حضوری در دیوان و هر ترکیبی از آنها» برگزار شود.^{۶۳} این تصمیم به دیوان این امکان را داد که همزمان با رعایت تدابیر بهداشتی، به دادرسی‌های خود ادامه دهد و روند رسیدگی به پرونده‌ها بدون وقفه پیش رود. در این دستور به این موضوع نیز اشاره شد که زبان قرارهای صادره توسط دیوان و پرسش از افراد مرتبط با دعوا در مورد برگزاری حضوری یا مجازی جلسات دادرسی به یک اندازه معتبر هستند.^{۶۴}

انطباق و رعایت حق بر دادرسی عادلانه در پرونده‌هایی که جلسه دادرسی به صورت مجازی برگزار می‌شود در پرونده گباگو و گوده^{۶۵} نزد شعبه تجدید نظر در مه ۲۰۲۰ مورد بحث قرار گرفت. در این پرونده، دادستان دیوان بین‌المللی کیفری استدلال کرد که حق حضور متهم محدود به حضور فیزیکی نیست، بلکه می‌تواند شامل اشکال دیگری نیز باشد، به عبارت دیگر، در صورتی که متهم قادر باشد به طور مؤثر در جلسه دادگاه شرکت کرده و با وکیل خود به طور خصوصی در جریان دادرسی ارتباط برقرار کند، این شرایط به معنی رعایت حق حضور وی در دادرسی است. به علاوه، از آنجا که در این نوع جلسات دادرسی مجازی، متهم به وسیله پلتفرم‌های مجازی و ویدیو کنفرانس یا سایر فناوری‌های ارتباطی با قضات، وکلا و سایر طرف‌ها در ارتباط است، این روش دادرسی می‌تواند به طور مؤثر حقوق

^{۶۱} International Criminal Court, Trial Chamber X. (2020, April 29). *Order to provide information on methods of work to minimize the impact of COVID-19 and related measures on the conduct of proceedings*, ICC-01/12-01/18. Available at https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2020_01727.PDF (last accessed 8 July 2024).

^{۶۲} شعبه دیوان از دبیرخانه، طرفین و شرکت کنندگان در پرونده دعوت کرد تا در مورد سناریوهای احتمالی با در نظر گرفتن حقوق متهم و همچنین ایمنی افراد درگیر برای سازماندهی روند دادگاه به نحوی که مؤثرتر باشد بحث کنند.

^{۶۳} International Criminal Court, Registry. (2020, May 20). *Observations on methods of work to minimize the impact of COVID-19 and related measures on the conduct of proceedings*, ICC-01/12-01/18, § 12. available online at https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2020_02021.PDF (last accessed ۸ July ۲۰۲۴)

^{۶۴} International Criminal Court, Trial Chamber X. *The Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud, Order to provide information on methods of work to minimize the impact of COVID-19 and related measures on the conduct of proceedings* (Case No. ICC-01/12-01/18) (2020, April 29).

^{۶۵} Gbagbo and Goudé Case

متهم را در راستای دادرسی عادلانه حفظ کند. این موضع مطابق با بخش (د) بند یک ماده ۶۷ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری است که به حق حضور متهم در جلسه دادرسی اشاره دارد.^{۶۶}

بنابراین با وجود آنکه اساسنامه رم و قواعد آیین دادرسی دیوان بین‌المللی کیفری حضور متهم در محاکمه را یک حق بنیادین دانسته‌اند، باید توجه داشت که مقصود از این حق در درجه نخست جلوگیری از محاکمه غیابی است. به بیان دیگر، دیوان بر اصل «شرکت متهم در جریان دادرسی» تأکید دارد، نه صرفاً حضور فیزیکی در ساختمان دادگاه. از همین رو، فلسفه اصلی این حق در تضمین مشارکت مؤثر متهم و رعایت اصل تناظر نهفته است.

در این چارچوب، «حق بر دادرسی حضوری» را باید در برابر «محاکمه غیابی» معنا کرد. محاکمه حضوری به معنای آن است که متهم از روند رسیدگی کنار گذاشته نشود و امکان دفاع شخصی یا از طریق وکیل برای او محفوظ بماند، حتی اگر این امر از راه‌های غیرسنتی تحقق یابد. بنابراین، اصل یادشده متضمن مشارکت واقعی متهم در دادرسی است و شکل تحقق آن می‌تواند متناسب با شرایط انعطاف‌پذیر باشد.

به‌ویژه در شرایط اضطراری نظیر همه‌گیری کووید-۱۹، تفسیر موسع‌تری از این حق پذیرفته شد. در این وضعیت، آنچه اهمیت داشت امکان دفاع مؤثر متهم بود، نه صرفاً حضور فیزیکی در دادگاه. اگر متهم بتواند از طریق ویدئوکنفرانس در جلسات شرکت کند، با وکیل خود ارتباط محرمانه برقرار نماید و استدلال‌ات دفاعی‌اش را مطرح سازد، چنین فرآیندی همچنان در چهارچوب «محاکمه حضوری» قرار می‌گیرد. به این ترتیب، دیوان کوشیده است میان ضرورت استمرار فعالیت قضایی و تضمین حق بنیادین متهم بر دادرسی حضوری توازن برقرار کند.

بررسی رویه‌های نهادهای مختلف حل‌وفصل اختلافات بین‌المللی نشان می‌دهد که اجماع الزام‌آوری مبنی بر ضرورت برگزاری جلسات دادرسی به‌صورت حضوری وجود ندارد. واکنش مراجع بین‌المللی همچون دیوان بین‌المللی دادگستری و دیوان بین‌المللی حقوق دریاها به شرایط اضطراری ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹ و اصلاحات انجام‌شده در آیین دادرسی این مراجع، بیانگر نوعی انعطاف‌پذیری ساختاری در مواجهه با چالش‌های نوظهور است. این نهادها با پذیرش فناوری‌های نوین و استفاده از بسترهای مجازی، مشروعیت برگزاری جلسات غیرحضوری را به رسمیت شناختند و دادرسی حضوری را نه به‌عنوان حقی مطلق و غیرقابل عدول، بلکه به‌عنوان یکی از اشکال ممکن اجرای دادرسی تلقی کردند. بدین ترتیب، آنچه در کانون توجه مراجع بین‌المللی قرار گرفت، تضمین دادرسی عادلانه، مشارکت مؤثر طرفین و کارآمدی نظام رسیدگی بود، فارغ از شکل فیزیکی یا مجازی برگزاری جلسات.

با این حال، همه‌گیری کووید-۱۹ چنان تأثیر عمیقی بر نظام‌های قضایی بر جای گذاشت که می‌توان آن را نقطه عطفی در تحول دادرسی‌های بین‌المللی دانست. در این دوره، بسیاری از دیوان‌ها و دادگاه‌های بین‌المللی برای حفظ استمرار فعالیت خود به برگزاری جلسات مجازی روی آوردند؛ تا جایی که برخی ناظران معتقدند «بازگشتی به فوریه ۲۰۲۰» برای دادگاه‌ها دیگر متصور نیست.^{۶۷} با این وجود، پس از فروکش کردن بحران، برخی مراجع بین‌المللی از جمله دیوان بین‌المللی دادگستری ترجیح دادند به

^{۶۶} International Criminal Court, *The Prosecutor v. Gbagbo and Blé Goudé, Prosecution's response to "Blé Goudé Defence urgent request for postponement pursuant to Art. 67 of the Statute"* (Case No. ICC-02/11-01/15), (2020, May 8). paras. 19, 22.

^{۶۷} John. Sorabji, "Initial Reflections on the Potential Effects of the Covid-19 Pandemic on Courts and Judiciary of England and Wales". *International Journal for Court Administration*, Volume. 12, No. 2, 2021, p. 6.

الگوی سنتی دادرسی حضوری بازگردند، در حالی که مراجع داوری بین‌المللی همچنان از ظرفیت جلسات مجازی به‌طور گسترده بهره می‌برند.

بررسی عملکرد دیوان بین‌المللی دادگستری در این دوران نشان می‌دهد که این نهاد، علی‌رغم ساختار سنتی و محافظه‌کارانه خود، توانست در مدت کوتاهی سازوکارهای لازم برای تداوم دادرسی‌ها را در فضای دیجیتال ایجاد کند. دیجیتالی‌سازی سریع فرآیندها، از ثبت اسناد تا برگزاری جلسات استماع، با همکاری مؤثر قضات و دفتر ثبت دیوان انجام شد و امکان استمرار فعالیت‌های قضایی را در دوران بحران فراهم آورد. با این حال، تصمیم دیوان در سوم ژوئن ۲۰۲۲ مبنی بر بازگشت به برگزاری جلسات حضوری^{۶۸}؛ نشان داد که گرچه فناوری می‌تواند ابزار مؤثری برای تضمین تداوم دادرسی باشد، اما از دید دیوان، حضور فیزیکی هنوز واجد نقش نمادین و کارکردی مهم در تحقق دادرسی عادلانه است.

در مجموع، تحولات پس از همه‌گیری کووید-۱۹ بیانگر آن است که نظام دادرسی بین‌المللی در حال حرکت به‌سوی بازتعریف مفهوم «حضور» در فرآیند دادرسی است؛ مفهومی که دیگر صرفاً به حضور فیزیکی محدود نمی‌شود، بلکه به مشارکت واقعی و مؤثر طرفین در فرآیند رسیدگی—چه در قالب حضوری و چه در فضای مجازی—تعبیر می‌شود. این تحول می‌تواند در آینده مبنای شکل‌گیری الگوهای نوین دادرسی در نظام‌های بین‌المللی و ملی، از جمله در حقوق ایران، قرار گیرد.

۲. حق بر دادرسی حضوری در نظام حقوقی ایران

در این بخش، اصول قانون اساسی، مواد قوانین آیین دادرسی مدنی و کیفری، همچنین آیین‌نامه‌های قوه قضاییه مورد تحلیل قرار می‌گیرند تا روشن شود که آیا دادرسی حضوری یک حق مطلق است یا می‌تواند در شرایط خاص، به‌ویژه در قالب دادرسی سلامی‌مجازی، با رعایت اصول دادرسی عادلانه جایگزین شود.

۱-۲. مبانی قانون اساسی: از حق دادرسی عادلانه تا مفهوم موسع «حضور» در دادرسی

حق بر دادرسی عادلانه یکی از حقوق بنیادین تضمین‌شده در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران است که چارچوب کلی نحوه رسیدگی قضایی را مشخص می‌کند. این حق نه تنها به عنوان اصلی مستقل، بلکه به مثابه زیربنای دیگر اصول دادرسی قابل استنباط است. اصل ۳۴ قانون اساسی^{۶۹}؛ با شناسایی «دادخواهی» به عنوان «حق مسلم هر فرد»، تأکید می‌کند که همه شهروندان باید از امکان واقعی برای طرح دعوا و رسیدگی قضایی مؤثر برخوردار باشند. این اصل، مفهوم مشارکت فعال و مؤثر در فرآیند رسیدگی را تضمین می‌کند، مفهومی که لزوماً با حضور فیزیکی افراد در دادگاه پیوند نخورده است، بلکه حضور مؤثر در جلسات—از جمله از طریق فناوری‌های ارتباطی نوین—نیز می‌تواند آن را محقق کند.^{۷۰} این اصل نشان می‌دهد که حضور در دادرسی باید به‌گونه‌ای معنا

⁶⁸ International Court of Justice. 2022, 'Easing of the Measures Adopted by the International Court of Justice in Response to the COVID-19 Pandemic', ICJ Press Release No. 2022/20, available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/press-releases/0/000-20220603-PRE-01-00-EN.pdf> (last accessed on 20 January 2025)

⁶⁹ اصل ۳۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد: «دادخواهی حق مسلم هر فرد است و هر کس می‌تواند به منظور دادخواهی به دادگاه‌های صالح رجوع نماید. همه افراد ملت حق دارند این گونه دادگاه‌ها را در دسترس داشته باشند و هیچ‌کس را نمی‌توان از دادگاهی که به موجب قانون حق مراجعه به آن را دارد منع کرد.»

⁷⁰ حسین مهرپور، مختصر حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (تهران: نشر دادگستر، چاپ سیزدهم، ۱۴۰۳)، ۲۲۳.

شود که به مشارکت فعال و دفاع مؤثر افراد بینجامد. از این منظر، اگر ابزارهای فناورانه امکان استماع، اقامه دلیل و دفاع را به طور کامل فراهم آورند، عدم حضور فیزیکی به تنهایی ناقض حق دادرسی عادلانه نخواهد بود. به بیان دیگر، معیار اصلی نه شکل حضور بلکه کارکرد آن در تضمین حقوق طرفین است.

علنی بودن دادرسی از مهم‌ترین تضمین‌های دادرسی کیفری به شمار می‌رود؛ اصلی که نه تنها در قوانین اساسی بسیاری از کشورها، بلکه در اسناد معتبر بین‌المللی نیز جایگاهی ویژه یافته است. در حقوق ایران نیز این قاعده با انعکاس در قانون اساسی و با توجه به الحاق کشور به میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، از موقعیتی ممتاز برخوردار گردیده است.^{۷۱} اسناد بین‌المللی متعددی بر این اصل تأکید کرده‌اند؛ از جمله ماده ۱۰ اعلامیه جهانی حقوق بشر، بند ۱ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، مواد ۶۷ و ۶۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی، ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر و بند ۵ ماده ۸ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر.^{۷۲}

نظام حقوقی ایران نیز با تبعیت از این اسناد، علنی بودن دادرسی را به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین دادرسی منصفانه در اصول ۱۶۵ و ۱۶۸ قانون اساسی و همچنین در ماده ۳۵۲ قانون آیین دادرسی کیفری مورد تصریح قرار داده است. این رویکرد بیانگر آن است که قانونگذار ایرانی با آگاهی از اهمیت این اصل در تضمین حقوق بنیادین و تأمین امنیت قضایی افراد، جایگاه ویژه‌ای برای آن قائل شده است. اصل ۱۶۵ قانون اساسی، بر علنی بودن محاکمات تأکید نموده و تنها در سه حالت استثنایی — یعنی لزوم حفظ نظم عمومی، صیانت از عفت عمومی و یا بنا به تقاضای طرفین در دعاوی خصوصی — امکان عدول از آن را پذیرفته است.^{۷۳}

اصل ۱۶۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد که: «محاکمات، علنی برگزار می‌شود و حضور افراد بلامانع است، مگر آن که به تشخیص دادگاه، حفظ نظم یا اخلاق حسنه ایجاب کند که محاکمه به طور غیرعلنی باشد».^{۷۴} این اصل، بر دو مؤلفه اساسی در فرآیند دادرسی تأکید دارد: علنی بودن محاکمه و حق حضور افراد در جلسه رسیدگی. علنی بودن، ضامن شفافیت و نظارت اجتماعی بر عملکرد نهادهای قضایی است و تضمین می‌کند که عدالت، نه در خفا، بلکه در منظر جامعه اجرا می‌شود. اما مؤلفه دوم، یعنی «حضور»، نیازمند تفسیر دقیق و متناسب با مقتضیات زمان است. در برداشت سنتی، حضور معادل حضور فیزیکی تلقی می‌شد، اما با توجه به تحول در فناوری‌های ارتباطی، می‌توان «حضور» را بر اساس نظریه «مشارکت مؤثر در دادرسی» بازتفسیر کرد. مشارکت مؤثر زمانی تحقق می‌یابد که شخص بتواند در جریان رسیدگی آگاهانه شرکت کند، به ادعاها پاسخ دهد و امکان دفاع مؤثر داشته باشد؛ امری که حتی از طریق ویدئوکنفرانس و بسترهای مجازی نیز قابل تضمین است. بنابراین، حق بر «محاکمه حضوری» بیش از آن که ناظر بر الزام به حضور فیزیکی باشد، ناظر بر منع محاکمه غیابی است و تضمین می‌کند که متهم یا طرف دعوا از فرآیند رسیدگی کنار گذاشته نشود.

بنابراین، مفهوم «حضور» در این اصل را می‌توان در پرتو نظریه «دسترسی مؤثر به عدالت» بازخوانی کرد. بر این اساس، هر شیوه‌ای که بتواند به صورت واقعی و برابر امکان مشارکت در فرآیند رسیدگی را برای طرفین دعوا و برای عموم مردم فراهم کند، واجد همان کارکرد و ارزش حقوقی خواهد بود. در این راستا، جلسات دادرسی که به صورت

^{۷۱} علی خالقی، «علنی بودن دادرسی در پرتو اسناد بین‌المللی و حقوق داخلی»، پژوهش‌های حقوقی، ۵ (۱۳۸۳)، ۲۹-۴۹.

^{۷۲} محمد آشوری؛ حسین بشیریه و عبدالمجید سیدمحمدیزدی، حقوق بشر و چالش‌های حقوقی مفاهیم مساوات، انصاف و عدالت، تهران: دانشگاه تهران،

چاپ اول، ۱۳۸۳ (۱۹۵).

^{۷۳} اکبر اسمعیلی و بابک پورقهرمانی، «چالش‌های فراروی دادرسی الکترونیک در ایران»، دیدگاه‌های حقوق قضائی، ۲۴، ۸۷، (۱۴۰۱)، ۴۲-۴۳.

^{۷۴} قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل ۱۶۵.

مجازی و با رعایت اصول بنیادین دادرسی عادلانه برگزار شوند، نه تنها مغایر با اصل ۱۶۵ نیستند، بلکه در شرایط خاص، می‌توانند تحقق بخش هدف غایی این اصل، یعنی علنی بودن و مشارکت مؤثر باشند.

برخی نویسندگان بر این باورند که دادرسی مجازی ذاتاً با اصل علنی بودن دادرسی در تعارض است، زیرا عدم حضور فیزیکی اصحاب دعوا و عموم مردم در محل دادگاه را به منزله نقض شفافیت و حذف نظارت اجتماعی تلقی می‌کنند.^{۷۵} با این حال، این استدلال از چند جهت قابل نقد است؛ نخست آن که علنی بودن دادرسی مفهوماً ناظر به «دسترس پذیری عمومی» است نه الزاماً حضور فیزیکی در دادگاه. فلسفه اصلی این اصل تضمین شفافیت فرآیند رسیدگی و ایجاد امکان نظارت عمومی بر عملکرد قضایی است. بنابراین، هر سازوکاری که بتواند این اهداف را محقق کند، فارغ از شکل سنتی یا نوین آن، در چارچوب اصل علنی بودن قرار می‌گیرد. دوم، تجربه نظام‌های حقوقی مختلف در دوران همه‌گیری کووید-۱۹ نشان داد که فناوری‌های ارتباطی می‌توانند حتی بیش از دادرسی حضوری، زمینه تحقق علنی بودن را فراهم کنند. پخش زنده جلسات، دسترسی برخط رسانه‌ها و عموم مردم، و امکان ضبط و انتشار آرای قضایی نمونه‌هایی از ابزارهایی هستند که در چارچوب دادرسی مجازی، شفافیت و علنی بودن را ارتقا می‌بخشند.

سوم، تفسیر مضیق استثنائات اصل ۱۶۵ قانون اساسی (نظم عمومی، عفت عمومی و درخواست طرفین) نشان می‌دهد که قانونگذار، اصل را بر علنی بودن نهاده و هرگونه محدودیت بر آن باید مبتنی بر ضرورت و با توجیه عقلانی باشد. بنابراین، اگر دادرسی مجازی بتواند امکان حضور عمومی و نظارت اجتماعی را در قالبی جدید و گسترده‌تر فراهم آورد، نمی‌توان آن را ذیل استثنای مذکور قرار داد یا ناقض اصل علنی بودن دانست. چهارم، علنی بودن یک حق غایی است و نه صرفاً شکلی. بدین معنا که معیار تحقق آن، حصول اهداف دادرسی عادلانه یعنی شفافیت، نظارت اجتماعی، و تضمین حقوق متهم و طرفین دعوا است. با توجه به ظرفیت‌های فضای دیجیتال، حضور مجازی نه تنها این اهداف را نقض نمی‌کند، بلکه در بسیاری موارد می‌تواند مشارکت مؤثرتر و نظارت گسترده‌تری را فراهم سازد.

بر این اساس، تعارض ادعایی میان دادرسی الکترونیکی و اصل علنی بودن بیشتر ناشی از برداشت سنتی و شکلی از مفهوم «علنی بودن» است. با اتخاذ رویکردی کارکردی و متناسب با تحولات فناوری، دادرسی مجازی را می‌توان نه تهدیدی برای این اصل، بلکه ابزاری نوین برای تحقق هرچه کامل‌تر آن تلقی کرد.

تجربه دادرسی مجازی در دوران همه‌گیری کووید-۱۹، گواه روشنی بر ظرفیت فناوری در تأمین الزامات دادرسی شفاف و عادلانه است. در بسیاری از نظام‌های حقوقی، محاکم از طریق پخش زنده جلسات، دسترسی آنلاین عمومی، و مشارکت برخط طرفین، نه تنها اصل علنی بودن را نقض نکردند، بلکه امکان نظارت گسترده‌تری را برای جامعه مدنی فراهم ساختند. بر این پایه، می‌توان گفت که معنای حضور در اصل ۱۶۵ باید متناسب با بسترهای فنی و اجتماعی جدید بازتعریف شود؛ به گونه‌ای که «حضور مؤثر» صرفاً منحصر به قالب فیزیکی نباشد، بلکه امکان شرکت فعال در روند رسیدگی، حتی از راه دور، نیز ذیل آن قرار گیرد.

این برداشت نه تنها با روح قانون اساسی و فلسفه عدالت سازگار است، بلکه با تفسیر اصولی حقوق اساسی که اصل را بر تضمین حقوق و نه تحدید آن می‌داند نیز انطباق دارد. از سوی دیگر، توسعه ابزارهای ارتباطی امن و قابل

اعتماد، به مراجع قضایی این امکان را می‌دهد که با رعایت الزامات حقوقی، از ظرفیت دادرسی مجازی در جهت تحقق عدالت بهره‌مند شوند؛ بدون آن که خدشه‌ای به مشروعیت فرآیند رسیدگی وارد آید.^{۷۶}

۲-۲. تحلیل قوانین دادرسی کیفری و مدنی: لزوم و قلمرو دادرسی حضوری

قوانین آیین دادرسی کیفری و مدنی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران به‌گونه‌ای تنظیم شده‌اند که «دادرسی حضوری» را اصل و «دادرسی غیابی» را استثنا می‌دانند. این امر نشان‌دهنده جایگاه ویژه‌ای است که قانون‌گذار برای حضور مستقیم طرفین در تضمین دادرسی عادلانه و اعمال کامل حقوق دفاعی آنان قائل شده است. با این حال، تحلیل دقیق‌تر مقررات نشان می‌دهد که حضور فیزیکی شرط مطلق اعتبار دادرسی نیست، بلکه هدف اصلی قانون، تضمین کارکردهای دادرسی عادلانه است.

در آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، ماده ۳۵۲ اصل علنی بودن محاکمه را مقرر می‌کند و ماده ۳۷۵، دادرسی غیابی را تنها در صورت عدم حضور متهم بدون عذر موجه و پس از ابلاغ قانونی مجاز می‌داند. این ساختار نشان می‌دهد که حضور، ابزاری برای تحقق حقوق دفاعی است و نه غایتی مستقل. به بیان دیگر، قانون‌گذار با پذیرش دادرسی غیابی در شرایط خاص، تصریح کرده است که فلسفه حضور، تضمین حق دفاع است و اگر بتوان این هدف را به طرق دیگر — حتی غیرحضوری — محقق کرد، غیبت فیزیکی مانعی برای اعتبار دادرسی نیست.

مواد ۱۷۵ و ۱۷۶ همین قانون، نقطه چرخش مهمی در نگرش قانون‌گذار محسوب می‌شوند. از یک‌سو، با تأکید بر استفاده از فناوری برای تسریع و تسهیل دادرسی، قانون‌گذار به‌روشنی پذیرفته است که قالب سنتی حضور دیگر تنها ابزار ممکن برای تحقق دادرسی عادلانه نیست ماده ۱۷۵ مقرر می‌دارد که «قوه قضائیه می‌تواند به منظور تسریع در دادرسی، کاهش هزینه‌ها و استفاده بهینه از منابع انسانی و امکانات، نسبت به راه‌اندازی سامانه‌های الکترونیکی اقدام کند». از سوی دیگر، قید «عدم تضعیف حقوق اصحاب دعوا» در ماده ۱۷۶ بیانگر آن است که معیار اصلی در مشروعیت دادرسی، صیانت از حقوق دفاعی است و نه شکل حضور طرفین. ماده ۱۷۶ تأکید دارد که «استفاده از سامانه‌های الکترونیکی نباید به‌گونه‌ای باشد که حقوق اصحاب دعوا یا متهم تضعیف شود». این مواد، به روشنی نشان می‌دهند که قانون‌گذار ایران بهره‌گیری از فناوری را مشروط به رعایت حقوق دفاعی و اصول دادرسی عادلانه مجاز دانسته است. در نتیجه، فلسفه قانون‌گذار را می‌توان این‌گونه خلاصه کرد: حضور فیزیکی ارزش ابزاری دارد و ارزش ذاتی ندارد؛ آنچه اصالت دارد، مشارکت مؤثر و برابر در دادرسی است.

در ادامه، بخش نهم قانون آیین دادرسی کیفری (مواد ۶۴۹ تا ۶۶۳) تحت عنوان «دادرسی الکترونیکی»، مقررات صریح‌تری در این زمینه ارائه می‌دهد. این بخش، به‌ویژه با تأکید بر امکان تشکیل جلسات رسیدگی، بازجویی و تبادل اوراق قضایی از طریق سامانه‌های الکترونیکی، نشان می‌دهد که قانون‌گذار به سمت نهادینه‌سازی دادرسی مجازی گام برداشته است. بر اساس این مقررات، مراجع قضایی می‌توانند از فناوری‌های ارتباطی برای انجام بخش‌هایی از فرآیند دادرسی، از جمله اخذ اظهارات، بازجویی، و حتی رسیدگی رسمی، استفاده کنند؛ مشروط بر آن که تمامی حقوق دفاعی متهم و سایر اصول اساسی آیین دادرسی رعایت گردد.

^{۷۶} محمد مهدی ساقیان و علیرضا نوریان، «بازتعریف اصول حاکم بر دادرسی کیفری در پرتو اساسی‌سازی آیین دادرسی کیفری»، پژوهش حقوق کیفری، ۱۱،

در آیین دادرسی مدنی نیز ماده ۳۰۳^{۷۷}، صدور رأی غیابی را به رسمیت شناخته است، مشروط بر آنکه خواننده، پس از ابلاغ واقعی اوراق دعوا، بدون عذر موجه در جلسه دادرسی حاضر نشود. در اینجا نیز فلسفه مشابهی حاکم است: حضور طرفین مطلوب است، اما به عنوان شرط مطلق اعتبار دادرسی قلمداد نمی‌شود. معیار، تحقق اطلاع‌رسانی مؤثر، فرصت دفاع و رعایت تشریفات اساسی دادرسی است. بنابراین، حتی در حقوق مدنی نیز می‌توان گفت که قانون‌گذار مفهوم «حضور» را بیشتر بر محور دسترسی واقعی به عدالت تفسیر کرد است.

از سوی دیگر برخی از نویسندگان، دغدغه‌هایی در خصوص شهادت گواهان و ضرورت حضور فیزیکی آنان در دادگاه مطرح می‌کنند^{۷۸}، البته که این دغدغه‌ها به معنای تعارض ذاتی با دادرسی مجازی نیست. ماده ۶۵۹ قانون آیین دادرسی کیفری ایران به کارگیری سامانه‌های ویدئوکنفرانس برای اخذ شهادت را مجاز دانسته و اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی نیز حضور مجازی شهود را پیش‌بینی کرده است. بنابراین، حضور نزد دادگاه می‌تواند از طریق فناوری‌های نوین محقق شود، بی‌آنکه لزوماً ملازم با حضور فیزیکی باشد. علاوه بر این، قاضی همچنان می‌تواند با استفاده از امکانات تصویری پیشرفته، حالات، لحن و واکنش‌های گواه را ارزیابی کند و طرف مقابل نیز امکان پرسش مستقیم از او را خواهد داشت. در عین حال، در موارد استثنایی که اقناع وجدانی دادگاه بدون حضور فیزیکی حاصل نمی‌شود، اختیار الزام گواه به حضور حضوری می‌تواند به عنوان تضمینی تکمیلی پیش‌بینی شود.

در نتیجه، تعارض میان دادرسی مجازی و اصل علنی بودن بیش از آنکه ماهوی و ذاتی باشد، ناشی از ضعف زیرساخت‌ها یا خلأهای تقنینی است. با طراحی مقررات دقیق، تضمین شفافیت و فراهم کردن بستر دسترسی عمومی، می‌توان دادرسی مجازی را در راستای تحقق هرچه بیشتر اصل علنی بودن و نه در تعارض با آن تفسیر کرد.

به طور کلی، مطالعه مقررات آیین دادرسی کیفری و مدنی نشان می‌دهد که «حضور» در فلسفه قانون‌گذار ایرانی مفهومی کارکردی است نه شکلی. قانون‌گذار هر جا حضور را الزامی دانسته، هدفی ماهوی از آن اراده کرده است؛ یعنی تضمین حق دفاع، تحقق تناظر، و تأمین اقناع وجدانی قاضی. وقتی این اهداف از طریق ابزارهای دیگر — از جمله سامانه‌های الکترونیکی — قابل تحقق باشد، دیگر اصرار بر حضور فیزیکی توجیه حقوقی ندارد و خود به مانعی در برابر عدالت دسترسی‌پذیر تبدیل می‌شود. در واقع، همان‌گونه که پذیرش دادرسی و حکم غیابی در قوانین کیفری و مدنی نشان می‌دهد، عدم حضور فیزیکی به خودی خود نقض عدالت محسوب نمی‌شود، بلکه فقدان فرصت دفاع و نقض شفافیت است که عدالت را مخدوش می‌سازد. بنابراین، دادرسی الکترونیکی را باید استمرار منطقی همین رویکرد دانست؛ ابزاری برای تحقق جوهره دادرسی عادلانه که در آن «حق دسترسی مؤثر به عدالت» جایگزین «الزام شکلی به حضور فیزیکی» می‌شود.

۲-۳. جایگاه دادرسی حضوری در نظر مراجع حقوقی

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، در حال حاضر رأی وحدت‌رویه‌ای از هیأت عمومی دیوان عالی کشور که به طور مستقیم به موضوع دادرسی حضوری یا مجازی پرداخته باشد، در دسترس نیست. با این حال، نظریات مشورتی اداره

^{۷۷} ماده ۳۰۳ آیین دادرسی مدنی مقرر می‌دارد: «حکم دادگاه حضوری است مگر اینکه خواننده یا وکیل یا قائم مقام یا نماینده قانونی وی در هیچ یک از جلسات دادگاه حاضر نشده و به طور کتبی نیز دفاع ننموده باشد و یا اخطاریه ابلاغ واقعی نشده باشد.»

^{۷۸} اسماعیل وجدانی، سام محمدی و سید حسن حسینی‌مقدم، «چالش‌های اجرای دادرسی الکترونیکی در حقوق ایران از منظر دادرسی عادلانه و حقوق اصحاب دعوا»، مطالعات حقوق خصوصی، ۵۲، ۱ (۱۴۰۱)، ۲۰۴.

کل حقوقی قوه قضاییه می‌تواند راهنمای مناسبی در این زمینه باشد. به‌عنوان نمونه، نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۲/۹۱ مورخ ۱۴۰۲/۰۶/۱۱ اداره کل حقوقی قوه قضاییه بیان می‌دارد: «علی‌الاصول تمام ضوابط و مقررات لازم‌الاجرا که در رسیدگی‌های حضوری از حیث امکان قانونی برگزاری جلسات علنی دادرسی و موارد ممنوعیت قانونی آن وجود دارد، باید در رسیدگی الکترونیکی مورد توجه قرار گیرد».^{۷۹} این نظریه نشان می‌دهد که مراجع حقوقی، دادرسی مجازی را به‌عنوان روشی معتبر در فرآیند دادرسی به رسمیت شناخته‌اند، مشروط بر آنکه تمامی اصول و ضوابط دادرسی حضوری در آن رعایت شود.

همچنین، در نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۳/۶۵۹ مورخ ۱۴۰۳/۰۷/۰۷، اداره کل حقوقی قوه قضاییه به موضوع ابلاغ الکترونیکی و تأثیر آن بر حضوری یا غیابی بودن رأی پرداخته است. این نظریه تأکید دارد که در صورت عدم رویت اختاریه‌های ابلاغ‌شده از طریق حساب کاربری، رأی صادره نمی‌تواند حضوری تلقی شود.^{۸۰}

به علاوه، قوه قضائیه جمهوری اسلامی ایران به منظور ارتقاء کارآمدی نظام قضایی و تطبیق با تحولات فناوری، اقدام به تدوین و اجرای آیین‌نامه دادرسی الکترونیکی نمود.^{۸۱} این آیین‌نامه که نخستین بار در سال ۱۳۹۵ به تصویب رسید و در سال‌های بعد اصلاحاتی را تجربه کرد، چارچوبی حقوقی برای بهره‌گیری از فناوری اطلاعات در فرآیند دادرسی فراهم ساخته است. آیین‌نامه مزبور، تمهیدات مهمی نظیر ثبت الکترونیکی دادخواست‌ها، تبادل لوایح از طریق سامانه‌های قضایی، ابلاغ الکترونیکی اوراق قضایی، و حتی انجام استماع از راه دور را به رسمیت می‌شناسد. در این راستا، قوه قضائیه با راه‌اندازی سامانه‌هایی نظیر «ثنا» (سامانه نوبت‌دهی الکترونیکی)، امکان دسترسی طرفین دعوا به خدمات قضایی بدون نیاز به مراجعه حضوری را فراهم کرده است. این اقدامات، افزون بر تسریع در روند رسیدگی، نقش مهمی در تحقق اصول دادرسی عادلانه نظیر دسترسی برابر به عدالت، صرفه‌جویی در هزینه و زمان، و کاهش اطاله دادرسی ایفا می‌کنند.

افزون بر این، دستورالعمل هوشمندسازی و الکترونیکی‌شدن فرایندها و پرونده‌های قضایی مقرر می‌دارد که ارائه و تبادل اسناد، ثبت دادخواست و ابلاغ‌ها می‌تواند به صورت الکترونیکی صورت گیرد، اما کیفیت حضور و شنیدن دفاع در برخی مراحل رسیدگی، همچنان در صلاحیت قاضی رسیدگی‌کننده باقی می‌ماند.

^{۷۹} نظریه شماره ۹۱/۱۴۰۲/۷ مورخ ۱۴۰۲/۰۶/۱۱ اداره کل حقوقی قوه قضاییه درباره رعایت اصول جلسه دادرسی حضوری در جلسات برخط قابل دسترس در:

<https://edarehoquqy.eadl.ir/> - جستجوی - نظریات - مشورتی / جستجوی -

(آخرین بازدید ۹ خرداد ۱۴۰۴) 28154/GeneratePDF?IdeaId=28154/moduleId/1286/controller/Search/action/GeneratePDF?IdeaId=28154/نظریه

^{۸۰} نظریه مشورتی شماره ۷/۱۴۰۳/۶۵۹ مورخ ۱۴۰۳/۰۷/۰۷، اداره کل حقوقی قوه قضاییه به موضوع ابلاغ الکترونیکی و تأثیر آن بر حضوری یا غیابی بودن رأی قابل دسترس در:

<https://edarehoquqy.eadl.ir/> - جستجوی - نظریات - مشورتی / جستجوی -

(آخرین بازدید ۹ خرداد ۱۴۰۴) 30163/Detail?IdeaId=30163/moduleId/1286/controller/Search/action/Detail?IdeaId=30163/نظریه

^{۸۱} آیین‌نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه ای یا مخابراتی ۱۳۹۵

قابل دسترس در:

<https://rc.majlis.ir/fa/show/984023> (آخرین بازدید ۹ خرداد ۱۴۰۴)

بخشنامه شماره ۱۰۰/۱۵۷۸۷/۹۰۰۰ مورخ ۲۹/۰۳/۱۴۰۳، ریاست قوه قضاییه درباره تسهیل استفاده از سامانه‌های برخط ارتباط تصویری، رویکرد جدیدتری را مطرح کرده است: در این بخشنامه، رؤسای محاکم و دادستان‌ها مکلف شده‌اند در صورت درخواست طرفین و فراهم بودن زیرساخت فنی، جلسات را به صورت برخط (آنلاین) برگزار کنند، مشروط بر اینکه به کیفیت رسیدگی لطمه وارد نشود.

همچنین، آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیک قضایی مصوب قوه قضاییه، ساختار حقوقی یکپارچه‌ای را برای مدیریت هوشمند پرونده‌ها، دادخواست‌ها، ابلاغ‌ها و تبادل اطلاعات قضایی در بستر الکترونیک ارائه می‌دهد که دادرسی غیرحضوری را تسهیل می‌کند، اما همچنان بر رعایت حقوق اصحاب دعوا و اطمینان از حفظ استانداردهای دادرسی عادلانه تأکید دارد.

بررسی نظریات مشورتی، بخشنامه‌ها و آیین‌نامه‌های قوه قضاییه نشان می‌دهد که نظام حقوقی ایران، دادرسی مجازی را به‌عنوان شیوه‌ای معتبر اما مشروط به رسمیت شناخته است. تأکید مکرر این اسناد بر رعایت همان ضوابط و اصول حاکم بر دادرسی حضوری، نشان‌دهنده آن است که مقنن و مراجع حقوقی «حضور فیزیکی» را غایت ذاتی فرآیند دادرسی تلقی نکرده‌اند، بلکه آن را ابزاری برای تحقق مقاصد همچون تضمین حق دفاع، شفافیت رسیدگی و اقتناع وجدانی قاضی دانسته‌اند. به بیان دیگر، فلسفه الزام به دادرسی حضوری، «امکان واقعی و برابر مشارکت در فرآیند رسیدگی» است و اگر این هدف از رهگذر فناوری‌های نوین نیز قابل تأمین باشد، هیچ مبنای منطقی یا حقوقی برای انحصار حضور به شکل فیزیکی باقی نمی‌ماند. این برداشت، با رویکردهای جدید قوه قضاییه در بخشنامه ۱۰۰/۱۵۷۸۷/۹۰۰۰ مورخ ۲۹/۰۳/۱۴۰۳ و آیین‌نامه‌های خدمات الکترونیک قضایی نیز هم‌راستا است؛ جایی که «حق طرفین بر استفاده از سامانه‌های برخط» مورد پذیرش قرار گرفته، مشروط بر آنکه کیفیت دادرسی و استانداردهای آیین دادرسی عادلانه تضعیف نشود. بنابراین، روند موجود را می‌توان نوعی «گذار تدریجی از حضور فیزیکی مطلق به حضور مؤثر و کیفی» دانست؛ حضوری که می‌تواند در فضای مجازی نیز محقق گردد، به شرط آنکه تضمین‌های بنیادین مانند تناظر، مواجهه با ادله و نظارت عمومی محفوظ بمانند. در نتیجه، پذیرش دادرسی مجازی نه یک استثناء موقتی بلکه ادامه منطقی سیر تحول در فهم فلسفه حضور در نظام دادرسی ایران است؛ تحولی که می‌تواند پاسخگوی نیازهای معاصر همچون بحران‌های بهداشتی، فوریت‌های رسیدگی یا تسهیل دسترسی به عدالت باشد، بی‌آنکه به ماهیت حق دفاع و اصول دادرسی منصفانه خدشه‌ای وارد کند. در پرتو موازین حقوق بین‌الملل و نظام حقوقی ایران، هیچ منع صریح یا قاعده‌بازدارنده‌ای نسبت به برگزاری دادرسی‌های مجازی وجود ندارد؛ بلکه حتی برخی مقررات موجود، زمینه‌های حقوقی لازم برای تحقق آن را نیز فراهم آورده‌اند. با این حال، باید اذعان داشت که دادرسی مجازی همچنان در زمره پدیده‌های نوظهور قرار دارد و تجربه عملی دوران همه‌گیری کرونا، هرچند کارآمدی و قابلیت‌های این شیوه را به‌روشنی نشان داد، اما در دوره پساکرونا، ترجیح عملی مراجع قضایی و داوری همچنان بر برگزاری جلسات حضوری است. از این رو، نمی‌توان ادعا کرد که دادرسی مجازی به‌طور کامل و بدون تردید در نظام‌های حقوقی و رویه‌های قضایی تثبیت شده باشد.

در بعد نظری، پرسش بنیادینی مطرح می‌شود که آیا «حق بر دادرسی حضوری» ماهیتی مستقل دارد یا باید آن را بخشی از حق بر دادرسی عادلانه دانست؟ در پاسخ، دکتترین غالب بر این نظر است که این حق در اسناد الزام‌آور بین‌المللی به‌صورت مستقل شناسایی نشده، بلکه از دل اصول دادرسی منصفانه و حق دفاع به‌عنوان یک حق تضمینی^{۸۲} استخراج می‌شود. هدف از شناسایی آن، تضمین مشارکت مؤثر و آگاهانه اصحاب دعوا در فرآیند رسیدگی و پیشگیری از صدور رأی در غیاب اطلاع و فرصت دفاع آنان است.

⁸² Derivative right

با وجود این، تحولات اخیر در عرصه فناوری‌های دیجیتال، به‌ویژه تجربه همه‌گیری کووید-۱۹، موجب دگرگونی در برداشت سنتی از مفهوم «حضور» شده است. در پرتو این تحولات، حضور دیگر صرفاً به معنای فیزیکی بودن در جلسه دادرسی نیست، بلکه ناظر بر مشارکت واقعی، آگاهانه و برابر طرفین در فرآیند رسیدگی است. در این چارچوب، دادرسی مجازی نیز می‌تواند تحقق‌بخش حق بر حضور تلقی شود، مشروط بر آن‌که بسترهای لازم برای اطلاع کامل از جریان دادرسی، ارائه مؤثر دفاع و مشارکت برابر در روند تصمیم‌گیری فراهم گردد.

نتیجه

تحولات ناشی از همه‌گیری کووید-۱۹ و پیشرفت‌های سریع فناوری اطلاعات، نقطه عطفی در تحول نظام دادرسی‌های بین‌المللی و ملی پدید آوردند. در این میان، دادرسی مجازی که در آغاز پاسخی اضطراری به محدودیت‌های ناشی از بحران سلامت جهانی بود، به تدریج جایگاه خود را به‌عنوان یکی از اشکال مشروع، مؤثر و قابل دوام دادرسی تثبیت کرد. گرچه حق بر دادرسی حضوری از دیرباز به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین دادرسی عادلانه در حقوق بین‌الملل و نظام‌های حقوقی ملی شناخته می‌شد، اما تجربه عملی دادرسی مجازی نشان داد که هدف نهایی از این حق، یعنی تضمین امکان دفاع مؤثر، مشارکت فعال طرفین، و تحقق برابری در فرآیند رسیدگی، می‌تواند در بسترهای غیرحضوری نیز تأمین گردد؛ مشروط بر آن‌که الزامات دادرسی عادلانه به‌دقت رعایت شود. رویه مراجع بین‌المللی قضایی در دوران کرونا حاکی از آن است که دادرسی مجازی، در صورتی که فرصت شنیده شدن، ارائه آزادانه ادله، و برابری طرفین را تضمین کند، با استانداردهای بین‌المللی حقوق بشر سازگار است. در واقع، شکل فیزیکی حضور در جلسه، جای خود را به تمرکز بر عادلانه و بی‌طرفانه دادرسی داده است. به‌ویژه با توجه به مزایای متعددی نظیر کاهش هزینه‌ها، تسهیل هماهنگی میان بازیگران، تسریع در رسیدگی و ارتقای دسترسی به عدالت، این شیوه توانسته جایگاه خود را در رویه‌های جاری تثبیت کند.

با وجود این، نباید از چالش‌های پیش‌روی دادرسی مجازی غافل شد. مشکلات فنی، مخاطرات امنیت سایبری، دشواری در ارزیابی اعتبار برخی از ادله، و نیز امکان بروز نابرابری‌های جدید، از جمله ملاحظات است که مستلزم پاسخ‌های دقیق و راهکارهای نهادی و فنی است. در همین راستا، ضرورت دارد که دیوان‌ها و نهادهای قضایی به‌طور مستمر زیرساخت‌های خود را تقویت، آموزش‌های لازم را ارائه، و مقررات خود را به‌روزرسانی کنند. در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران نیز، هرچند تأکید بر دادرسی حضوری در متون قانون مشهود است، اما گام‌هایی مهم در مسیر پذیرش دادرسی الکترونیکی برداشته شده است. از جمله می‌توان به تصویب آیین‌نامه دادرسی الکترونیکی و مواد مرتبط در قانون آیین دادرسی کیفری اشاره کرد که زمینه‌های انطباق حقوق داخلی با تحولات فناورانه را فراهم کرده‌اند. با این حال، باید توجه داشت که اگرچه از منظر حقوق بین‌الملل و همچنین نظام قانونی ایران، هیچ منع صریحی برای دادرسی مجازی وجود ندارد و مبانی حقوقی لازم برای اجرای آن فراهم است، اما این شیوه هنوز پدیده‌ای نوظهور به شمار می‌رود. تجربه دوران کرونا نشان داد که دادرسی مجازی می‌تواند به‌عنوان راهکاری موفق در شرایط بحرانی ایفای نقش کند، ولی در دوره پساکرونا همچنان دادرسی حضوری از اقبال بیشتری برخوردار است و پذیرش کامل دادرسی مجازی در عمل، با نوعی تردید و احتیاط همراه مانده است. از این‌رو، پیشنهادهایی برای بهره‌برداری مؤثر و مشروع از دادرسی مجازی در سطوح ملی و بین‌المللی قابل طرح است؛ تدوین قانون جامع دادرسی مجازی با تضمین شفاف حقوق اصحاب دعوا؛ بازنگری در مفاهیم سنتی دادرسی

در آموزش‌های حقوقی و قضایی؛ توسعه زیرساخت‌های فنی، امنیتی و حفاظتی مناسب؛ تقویت پژوهش‌های تطبیقی با توجه به تجربیات بین‌المللی موفق.

در نهایت، تجربه دادرسی مجازی در دوران همه‌گیری را نباید صرفاً یک مرحله گذرا تلقی کرد. این تجربه، اگر به درستی تحلیل و نهادینه شود، می‌تواند به‌عنوان میراثی ارزشمند برای نظام دادرسی معاصر باقی بماند و در پرتو آن، توازن مطلوب میان کارآمدی، انصاف، و دسترسی به عدالت در فرآیندهای حل‌وفصل اختلافات برقرار گردد.

منابع

الف) فارسی

کتاب‌ها

- آشوری محمد؛ حسین بشیریه و عبدالمجید سیدمحمدیزدی. حقوق بشر و چالش‌های حقوقی مفاهیم مساوات، انصاف و عدالت، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
- بیگزاده، ابراهیم. بایسته‌های حقوق بین‌الملل، تهران: نشر میزان، ۱۴۰۳.
- مهرپور، حسین. مختصر حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران تهران: نشر دادگستر، چاپ سیزدهم، ۱۴۰۳.

مقاله‌ها

- اسمعیلی، اکبر و بابک پورقهرمانی «چالش‌های فراروی دادرسی الکترونیک در ایران»، دیدگاه‌های حقوق قضائی، ۲۴، ۸۷، (۱۴۰۱) ۲۹-۵۹
- اصحابی، فاطمه «بررسی تأثیر کرونا بر حق دسترسی به عدالت: مطالعه موردی تطبیقی»، پژوهش‌های نوین حقوق اداری، ۶، ۱۸ (۱۴۰۳) ۳۹۵-۴۲۰.
- خالقی، علی. «علنی بودن دادرسی در پرتو اسناد بین‌المللی و حقوق داخلی»، پژوهش‌های حقوقی، ۵ (۱۳۸۳)، ۲۹-۴۹.
- ساقیان، محمد مهدی و علیرضا نوریان، «بازتعریف اصول حاکم بر دادرسی کیفری در پرتو اساسی‌سازی آیین دادرسی کیفری»، پژوهش حقوق کیفری، ۱۱، ۴۱ (۱۴۰۱)، ۴۱-۷۰.
- ستایش پور، محمد سید یاسر ضیایی و مهدی کیخسروی، «صلاحیت مشورتی دیوان بین‌المللی حقوق دریاها: کاوشی در پرونده درخواست نظر مشورتی کمیسیون منطقه‌ای شیلات» مطالعات حقوق عمومی، ۵۳، ۲ (۱۴۰۲)، ۷۹۳-۸۰۹.
- سرخوش منجق تپه، بهنام، و هما داوودی گرمارودی، «بررسی فقهی تشکیل جلسه دادرسی به شیوه الکترونیکی»، تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۴۳ (۱۳۹۸)، ۷۹-۵۵.
- صالحی، کفایت، لیلا رئیسی و مسعود راعی، «صلاحیت تکمیلی دیوان کیفری بین‌المللی»، جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۷، ۳ (۱۳۹۸)، ۴۲۴-۴۵۱.
- مهرافشان، علیرضا، «دادرسی مجازی، مفهوم نوین در عدالت قضایی»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۵ (۱۳۹۰)، ۱۱۹-۱۴۷.
- وجدانی، اسماعیل، سام محمدی و سید حسن حسینی‌مقدم، «چالش‌های اجرای دادرسی الکترونیکی در حقوق ایران از منظر دادرسی عادلانه و حقوق اصحاب دعوا»، مطالعات حقوق خصوصی، ۵۲، ۱ (۱۴۰۱)، ۱۹۱-۲۱۱.

اسناد

- نظریه شماره ۹۱/۱۴۰۲/۷ مورخ ۱۱/۰۶/۱۴۰۲ اداره کل حقوقی قوه قضاییه درباره رعایت اصول دادرسی حضوری در جلسات

برخط

قابل دسترس در:

جستجوی-نظریات-مشورتی/جستجوی-<https://edarehoquqy.eadl.ir/>

(آخرین بازدید ۹ خرداد ۱۴۰۴) <https://edarehoquqy.eadl.ir/moduleId/1286/controller/Search/action/GeneratePDF?IdeaId=28154>

- نظریه مشورتی شماره ۶۵۹/۱۴۰۳/۷ مورخ ۰۷/۰۹/۱۴۰۳، اداره کل حقوقی قوه قضاییه به موضوع ابلاغ الکترونیکی و تأثیر آن بر حضوری یا غیابی بودن رأی. قابل دسترس در:

جستجوی-نظریات-مشورتی/جستجوی-
https://edarehoquqy.eadl.ir/ (آخرین بازدید ۹ خرداد ۱۴۰۴) IdeaId=30163/moduleId/1286/controller/Search/action/Detail? نظریه

آیین نامه نحوه استفاده از سامانه های رایانه ای یا مخابراتی ۱۳۹۵، قابل دسترس در:
https://rc.majlis.ir/fa/law/show/۹۸۴۰۲۳ (آخرین بازدید ۹ خرداد ۱۴۰۴)

- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران
- قانون آیین دادرسی مدنی جمهوری اسلامی ایران
- قانون آیین دادرسی کیفری جمهوری اسلامی ایران

(ب) منابع انگلیسی

Books

- Mayela Celis and Brody Warren, Guide to Good Practice on the Use of Video-Link Under the Evidence Convention, (Netherlands, The Hague: Hague Conference on Private International Law 2020) Available at: <https://assets.hcch.net/docs/569cfb46-9bb2-45e0-b240-ec02645ac20d.pdf>
- Bernstein, Ronald., John Tackaberry and A. L. Marriott, Bernstein's Handbook of Arbitration and Dispute Resolution Practice, 8th ed, vol. ۱ (United Kingdom, London: Sweet & Maxwell, ۲۰۰۳).

Articles

- Abtahi, Hirad, "The International Criminal Court during the COVID-19 Pandemic", Journal of International Criminal Justice, 18,5 (2020).
- Goh Allison." Digital Readiness Index for Arbitration Institutions: Challenges and Implications for Dispute Resolution Under the Belt and Road Initiative". Journal of International Arbitration, 38, 2 (2021).
- Pinzauti, G, and Webb, P. "Litigation before the International Court of Justice during the pandemic", Leiden Journal of International Law, 34, 4, (2021).
- Scherer Maxi, "Artificial Intelligence and Legal Decision-Making: The Wide Open? Study on the Example of International Arbitration", Journal of International Law Arbitration, 36, (2019).
- Scherer, Maxi. 'Remote Hearings in International Arbitration: An Analytical Framework'. Journal of International Arbitration, 37, 4 (2020).
- Sorabji, John, 'Initial Reflections on the Potential Effects of the Covid-19 Pandemic on Courts and Judiciary of England and Wales' International Journal for Court Administration, 12, 6, (2021)
- Backsmann, Till Alexander. and Josef, Frdhlingsdorf, "Science and Arbitration, The Vienna Propositions for Innovative and Scientific Methods and Tools in International Arbitration", (Christian Klausegger & Peter Klein eds, C.H. Beck), Austrian Yearbook on International Arbitration, (2020)
- Xi, Chen, "Asynchronous Online Courts: The Future of Courts?", Oregon Review of International Law, 24 (2023).

Documents

- Covid-19 - Impact on courts and arbitration, Clyde & Co LLP, 22 March 2020, available at: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=21280ae1-a699-4a87-bbc4-f8650748faf7> (last Accessed 20 January 2025)
- ICSID, A Brief Guide to Online Hearings at ICSID (24 March 2020). Available at: <https://icsid.worldbank.org/news-and-events/news-releases/brief-guide-online-hearings-icsid> (last Accessed 10 October 2024)
- Queen Mary University of London, School of International Arbitration, & White & Case LLP. (2018). 2018 International arbitration survey: The evolution of international arbitration (Chart 35, p. 32). London: Queen Mary University of London. Available at: [https://www.qmul.ac.uk/arbitration/media/arbitration/docs/2018-International-Arbitration-Survey---The-Evolution-of-International-Arbitration-\(2\).PDF](https://www.qmul.ac.uk/arbitration/media/arbitration/docs/2018-International-Arbitration-Survey---The-Evolution-of-International-Arbitration-(2).PDF) (last accessed 2 October 2024)
- ICJ case concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda).
- ICJ case concerning Maritime Delimitation in the Indian Ocean (Somalia v. Kenya)
- ICJ Press Release No. 2020/11. Available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/press-releases/0/000-20200423-PRE-01-00-EN.pdf> (last accessed 5 June 2024)
- ICJ Press Release No. 2020/13, 22 May 2020. Available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/161/161-20200522-PRE-01-00-EN.pdf> (last accessed 5 June 2024)
- ICJ, Rules of Court regarding hearings and the reading of Judgments by video link, 25 June 2020. available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/press-releases/0/000-20200625-PRE-01-00-EN.pdf> (last accessed 5 June 2024)
- International Court of Justice Guidelines for the Parties on the Organization of Hearings by Video Link (13 July 2020) at <https://www.icj-cij.org/en/other-texts/guidelines-videolink> (last accessed 9 July 2024).
- International Court of Justice Guidelines for the Parties on the Organization of Hearing by Video Link. available at: <https://www.icj-cij.org/other-texts/guidelines-videolink> (last accessed 5 June 2024)
- International Court of Justice, “Guidelines for the Parties on the Organization of the Hearings by Video Link” (13 July 2020) available at: <https://www.icj-cij.org/en/other-texts/guidelines-videolink> (last accessed 5 June 2024)
- International Court of Justice. 2022. ‘Easing of the Measures Adopted by the International Court of Justice in Response to the COVID-19 Pandemic’, ICJ Press Release No. 2022/20, available at: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/press-releases/0/000-20220603-PRE-01-00-EN.pdf> (last accessed on 20 January 2025)
- International Criminal Court Trial Chamber X’s Order to provide information on methods of work to minimize the impact of COVID-19 and related measures on the conduct of proceedings’, ICC-01/12-01/18, 29 April 2020, available online at https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2020_01727.PDF (last accessed 8 July 2024).
- International Criminal Court, “Guidelines for the Judiciary Concerning the Holding of Court Hearings During the Covid-19 Pandemic” (23 June 2020) available at <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/200623-guidelines-for-court-proceedings-covid-19-eng.pdf> (last accessed 8 July 2024).

- International Tribunal for Law of the Sea Case Concerning Delimitation of the Maritime Boundary Between Mauritius and Maldives in the Indian Ocean (Mauritius v. Maldives), Preliminary Objections, Case No. 28, Judgment, paras. 25-27 (28 January 2021)
- International Tribunal for Law of the Sea Statute.
- ITLOS Rules of the Tribunal, ITLOS/8, (as last amended 25 March 2021).
- ITLOS, Case concerning Delimitation of the Maritime Boundary between Mauritius and Maldives in the Indian Ocean (Mauritius/Maldives), Preliminary Objections, Judgment of 28 January 2021, para. 29.
- Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, 999 U.N.T.S. 171, Art. 1
- The Arctic Sunrise Arbitration Case (The Netherlands v. The Russian Federation) (PCA Case No. 2014-02) Award on the Merits (14 August 2015)
- The Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud, Case No. ICC-01/12-01/18, Order to Provide Information on Methods of Work to Minimize the Impact of Covid-19 and Related Measures on the Conduct of Proceedings (29 April 2020) available online at https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2020_02021.PDF (last accessed 8 July 2024)
- The Prosecutor v. Gbagbo and Blé Goudé, Case No. ICC-02/11-01/15, Prosecution’s Response to “Blé Goudé Defence Urgent Request for Postponement Pursuant to Art. 67 of the Statute”, (8 May 2020)
- The South China Sea Arbitration (The Philippines v. The People’s Republic of China) (PCA Case No. 2013-19) Award (12 July 2016)
- United Nations Convention on Law of the Sea, Annex VI.

In Persian

Books

- Ashouri, Mohammad., Bashiriyeh, Hossein. and Seyed Mohammadi Zadeh, Abdolmajid. Human Rights and Legal Challenges: Concepts of Equality, Fairness, and Justice (Tehran: University of Tehran, 1st edition, 2004). [in Persian]
- Beigzadeh, Ebrahim. Concise of International Law (Tehran: Mizan Legal Foundation, 2024). [in Persian]
- Mehrpour, Hossein. A Concise Guide to the Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran (Tehran: Dadgostar, 13th edition, 2024). [in Persian]

Articles

- Ashabi, Fatemeh. “Examining the impact of Corona on the right to access to justice; A comparative case study,” Journal of Modern Administrative Law Research, 6, 18 (2024), 395-420. [in Persian]
- Esmaili, Akbar. and Babak Pourghahremani “Challenges Facing Electronic Trials in Iran,” Judicial Law View Quarterly, 24, 87 (2022), 29-59. [in Persian]
- Khaleghi, Ali . “Public Hearing in the Light of International Instruments and National Law” Journal of Legal Research, 5 (2004), 42–49. [in Persian]
- Mehrafshan, Alireza, “Electronic Proceeding: A New Concept in Judicial Justice”, Islamic Law and Jurisprudence Studies, Volume 3, No.5. (2012) 119-147. [in Persian]
- Saghiayan, Mohammad Mehdi. and Alireza Nourian “Redefining the principles governing criminal proceedings in the light of the constitutionalization of criminal proceedings,” Criminal Law Research, 11, 41 (2022), 41-70. [in Persian]
- Salehi, Kefayat, Leyla Raeesi Dazki and Masoud Raei, “Additional Jurisdiction of the International Criminal Court”, Iranian Political Sociology Journal, 2, 3. (2019) 424-451. [in Persian]

- Sarkhosh Monjogh Tappe, Behnam and Homa Davodi Garmaroudi, “A Jurisprudential Review of Holding a Hearing Electronically”, *International Legal Research Scientific Quarterly*, 43, (2019), 55-79. [in Persian]
- Setayeshpur, Mohamad, Seyed Yaser Ziaee and Mahdy Keykhosravi, “The Advisory Jurisdiction of ITLOS: An Overview of the Request for An Advisory Opinion by the SRFC”, *Public Law Studies Quarterly*. 53,.2, (2023). [in Persian]
- Vojdani, Esmail, Sam Mohammadi, and Seyed Hassan Hosseini-Moghadam, “Challenges of Implementing e-litigation in Iranian Law with Fair Trial and Litigation Rights,” *Private Law Studies*, 52, 1 (2022), 191-211. [in Persian]

Documents

- Civil Procedure Code of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Constitution of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Consultative Opinion No. 659/1403/7 dated 07/09/1403 of the General Legal Department of the Judiciary on the subject of electronic service and its impact on the in-person or absentee nature of the judgment. [in Persian]
- Criminal Procedure Code of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Guidline on the Use of Computer and Telecommunication Systems, 2016.
- Legal Opinion No. 7/1402/91 dated 11/06/1402 of the General Legal Department of the Judiciary regarding the observance of principles of in-person court sessions in online hearings. [in Persian]

Justice Beyond Physical Presence: Assessing the Status of Virtual Proceeding in International Dispute Settlement and Iran's Legal System

Abstract

With the advancement of communication technologies, the use of virtual hearings has gradually attained a significant position in the settlement of international disputes. Employing a descriptive–analytical methodology grounded in library-based research, this article examines the status of the “right to a virtual hearing” in international law and within the Iranian legal system. It seeks to address the following questions: What role does physical attendance play within the procedural frameworks of international and domestic judicial bodies? Has in-person adjudication been recognized as an autonomous right, and to what extent has such a requirement been observed in practice?

The principal finding of this study is that in neither the constituent instruments and procedural rules of international judicial bodies nor the Constitution and ordinary legislation of Iran is “in-person adjudication” recognized as an independent and absolute right. In international law, the normative focus lies on the substantive components of a fair hearing, while physical presence constitutes only one possible modality through which those components may be realized. The experience of the COVID-19 pandemic, along with subsequent procedural reforms in international courts and tribunals, demonstrated that fully virtual or hybrid hearings are, provided that fair-trial guarantees are respected, entirely lawful and broadly accepted. To date, no meaningful objection alleging a violation of the right to a fair hearing has been raised solely on the basis of the non-physical format of proceedings.

Within the Iranian legal system as well, the provisions of the Constitution—together with numerous articles of the Criminal Procedure Code and recent judicial regulations and circulars—indicate that physical presence is not an intrinsic condition for the validity of judicial proceedings. The underlying objective is to ensure the parties’ “effective participation” and the protection of defence rights. Iranian legislation expressly authorizes, and in some respects encourages, the use of modern technologies, provided that such use does not impair the parties’ procedural or defence guarantees.

The study ultimately concludes that the realization of a fair hearing depends less on the physical configuration of the courtroom and more on the observance of the substantive rights of the parties. Accordingly, virtual or hybrid hearings—so long as they safeguard fundamental fair-trial

principles—are not only legally unobjectionable but may operate as a legitimate, efficient, and in certain contexts even preferable complement or alternative to conventional in-person adjudication, both in international law and within the Iranian legal order.

Keywords: Fair Trial, In-Person Proceedings, International Dispute Settlement Iran's Legal System, Virtual Proceedings.